

Kora modern angol irodalom – kulturális regiszterek

MATUSKA Ágnes

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Angol-Amerikai Intézet, Angol Tanszék
Szeged
magnes@lit.u-szeged.hu

UDVARI ÉS POPULÁRIS KULTÚRA
A KORA MODERN ANGLIÁBAN

A kutatás elméleti alapvetései és dilemmái¹

Court and Popular Culture in Early Modern England

Research trends and dilemmas

Dvorska i popularna kultura u ranom
modernizmu u Engleskoj

Teorijske osnovne i dileme istraživanja

A tanulmány a készülő *Az angol irodalom magyar története* (szerk. Kállay Géza et al.) kora modern irodalommal foglalkozó részébe illeszkedik, a populáris és elit kultúrát tárgyaló *Kulturális regiszterek* című fejezet elméleti bevezetőjeként szolgál. Amellett érvel, hogy a populáris–elit, illetve az udvari–népi dichotómia a kora modern Angliára nem abban az értelemben vonatkozik, hogy két különböző kultúrával rendelkező réteget feltételez: a társadalmi csoportok átalakulóban voltak, és a rétegek között intenzív volt az átjárás, lényeges ugyanakkor, hogy a kialakulóban levő új társadalmi elit tudatosan és fokozatosan elhatárolódott attól, amit bizonyos értelemben maga teremtett meg populáris kultúráként. Ismerteti

¹ A tanulmány *Az angol irodalom magyar története* című, K101798. számú OTKA-pályázat részeként készült.

a „popular”, azaz *populáris* kifejezés szakirodalmi változatait és dilemmáit; kitér a vallás és a reformáció szerepére, az írott és orális kultúra dinamikájára, valamint a domináns hatalom és az azt potenciális szubverzióval fenyegető populáris réteg viszonyára.

Kulcsszavak: kulturális regiszterek, populáris kultúra, népi kultúra, elit kultúra, kora modern Anglia.

Sir Philip Sidney a költészet védelmében 1580 körül írt traktátusában felháborodottan szól arról a gyakorlatról, amellyel drámaíró kortársainál szembe-sül: a szerzők kezei közül komikus és tragikus elemeket szégyentelenül keverő darabok, korcs tragikomédiák kerülnek ki, amelyekben – bár a cselekmény nem indokolja – királyok és bolondok, fenséges és alantas témák egyaránt megtalálhatók:

De mindezekben a hatalmas képtelenségeken túlmenően színműveik nem valódi tragédiák, sem valódi komédiák, hiszen a királyok bohócokkal keverednek, és nem azért, mert az események úgy hozzák, hanem beráncigálják-taszigálják a bohócokat a színpadra, hogy minden illem és megfontoltság nélkül tiszteletreméltó eseményekben vegyenek részt (Sidney 1975, 117).²

Sidney a humanisták által felelevenített arisztotelészi hagyományt kéri számon szerzőtársain, illetve poétikájában éppen ezt kívánja követendő példaként terjeszteni. A tragédia legyen fenséges, legyen csodálatunk tárgya, a komédia pedig legyen gyönyörködtető, ne pusztán hangos nevetés forrása. A látszólag költészetelméleti kérdés azonban sokkal nagyobb horderejű problémát is feszeget: a magas és alantas műfajok szabályozatlansága, valamint az általuk megjelenített társadalmi rétegek, retorikai regiszterek keveredése a művekben óhatatlanul társadalmi és politikai feszültségeket jelenít meg. Sidney kritikája tehát – noha csak áttételesen – nemcsak a „magas és alantas” elit és populáris műfajok, hanem tágabb értelemben az ezekhez kapcsolódó „udvari” vagy „magas” és „népi” vagy „populáris” társadalmi osztályok és a hozzájuk tartozó kulturális értékek és esztétikai kategóriák keveredését, összemosódását illeti. A tiltás egyben arról a félelemről és igényről is árulkodik, hogy a műfajokat és a hozzájuk kapcsolódó közönség társadalmi státuszát nem mindig egyszerű, de szükséges különválasztani. Egyes kutatók szerint (lásd pl. Shuger 1990, 8–10) a rendszerezés, a határvonalak kijelölésének általános igénye pontosan

² „But besides these gross absurdities, how all their plays be neither right tragedies, nor right comedies, mingling kings and clowns not because the matter so carrieth it, but thrust in clowns by head and shoulders, to play a part in majestic matters, with neither decency nor discretion.”

amiatt ilyen látványos a tizenhatodik században, mivel a hatalmi struktúrák és a hozzájuk kapcsolódó értékek folyamatos, a korábbiakhoz képest radikális átalakuláson mentek keresztül. A logikát a retorikától, a lelket a testtől, a szavakat a dolgoktól, az államot az egyháztól – és mint láttuk Sidneynél: a királyt a bolondtól – a világos határvonalak hiánya miatt és az ezzel együtt járó támpont nélküli zavarodottság leküzdése érdekében kell megkülönböztetni.

Erre az időszakra teszi a korabeli populáris kultúra úttörő kutatója, Peter Burke *Népi kultúra a kora újkori Európában* című művében (Burke 1991) a populáris kultúra kialakulását: ami korábban mindenki kultúrája volt, „populáris” a szó *népszerű* értelmében, a XVI. század elejétől a XVII. század elejére fokozatosan egyre inkább háttérbe szorul, és létrejön egy olyan kultúra, amely az elittel szemben értelmezett népi kultúrát jelöli. A kérdésre az alábbiakban még visszatérek, fontos azonban leszögezni, hogy a kutatók többféle, egymástól nem mindig elkülöníthető értelemben használják a „populáris” kifejezést ebben a kontextusban. Vonatkoztatják a hatalom által uralt köznépre, vagy egyszerűen az elittel szemben a népesség iskolázatlan többségére, de jelölheti a „populáris” terminus azokat a népi ünnepeket és népszokásokat is, amelyek az egyházi év jeles napjaihoz és időszakaihoz kapcsolódtak, mint például a morristáncok, májusfaállítás, karácsonyi vagy farsangi játékok (Lamb 2006, 1–2). Gondolhatnánk azt, hogy az ilyen és ezekhez hasonló népi ünnepek aktív résztvevői és közönsége a helyi előljárókat leszámítva a többnyire iskolázatlan többséget jelentő „nép” volt, beleértve a kereskedőktől az inasokon át a gazdálkodókat, azaz a népesség közép- és alsóbb rétegeit. A helyzet azonban ennél árnyaltabb. Peter Burke fent említett úttörő művének egy azóta sokat idézett gondolatában arra hívja fel a figyelmet, hogy 1500 és 1800 között az elit rétegek fokozatosan vonultak ki a népi kultúrából; a korszak elején a népi kultúrában való részvétel még mindenkire vonatkozott:

a korszak elején 1500-ban a népi kultúra mindenki kultúrája volt. [...] A művelteknek második, míg a többieknek egyetlen kultúrája. A korszak végére, 1800-ra azonban Európa nagy részén a papok, a nemesek, a kereskedők, a hivatalnokok – és feleségeik – a népi kultúrát az alsó osztályokra hagyták, akiktől most már alapvető világnézeti különbségek választották el őket (Burke 1991, 315).

Bár a korban nem beszélhetünk még a modern értelemben vett társadalmi osztályokról, a társadalmi rétegződés természetesen nyomon követhető. Ami a korra jellemző társadalmi rétegeket illeti, a XVI. század végén találunk olyan kategóriákat, amelyek a népességet előkelőbb, gazdagabb (better, richer) és

szegényebb, egyszerűbb (poorer, meaner) csoportokba és különféle alkategóriákba sorolják (Wrightson 2005, 1. fejezet; Reay 1998, 180).

Az „egyszerűbb”, népi kultúrában való részvétel, mint láttuk, még nem feltétlenül jelentett egy definiált réteget, az Erzsébet-korban ugyanakkor látványosan megnövekedett a társadalmi mobilitás, és kialakulóban volt egy újfajta társadalmi elit is, amely éppen azáltal definiálhatta magát, hogy elhatárolódott attól, ami korábban mindenki közös kultúrája volt. Burke (1991) az elit rétegeket kettős kultúrájának nevezi: második kultúraként részt vettek a „kishagyomány”-nak nevezett népi vagy populáris kultúrában, amit szórakozásnak tekintettek, komolyan vették viszont a „nagyhagyomány”-t, amelynek összetevői „az iskolákban és egyetemeken ápolt klasszikus hagyomány, másrészt a 16–17. században még eléggé elevenen élő, középkori skolasztikus filozófia és teológia, valamint egyes intellektuális mozgalmak – a reneszánsz, a 17. század tudományos forradalma és a felvilágosodás –, amelynek hatása aligha terjedt túl a művelt kisebbségen” (Burke 1991, 40). Legalábbis részben tehát a nagyhagyomány ismerői általi elhatárolódás, ez a kirekesztő gesztus hozta létre, teremtette meg a populáris „hagyományt”, a *népi* egy új, szűkebb és pejoratívabb értelmét. Mire azonban az ilyen értelemben vett populáris kultúra létrejön, már nem vonatkozik rá a *populáris* kifejezés *népszerű*, *elterjedt* jelentése, hiszen egy hatalmi szempontból kifejezetten marginális, a történelmi dokumentumokban gyakran meg sem említett, kisebb csoportra vonatkozik (Sullivan–Woodbridge 2000, 268–269). A történészek vitatják, hogy mikor is jelent meg valójában a népies, a populáris ilyen értelemben vett fogalma, abban azonban megegyeznek, hogy a kategória a reneszánszban kezdett kialakulni, amikor viszont még nem különült el teljesen azoktól a rétegektől, amelyek a domináns kultúrát jelentő társadalmi hatalom központjait képviselték – ide sorolhatjuk a kor legfontosabb politikai, vallásos és tudományos intézményeit: az udvart, a parlamentet, az egyházat, az egyetemeket és a jogáskollégiumokat (Inns of Court) (Kuller 1997, 5).

Láthatjuk tehát, hogy a populáris–elit, udvari–népi dichotómia a kora modern Angliára nem úgy vonatkozik, hogy két jól körülírható, különböző kultúrával rendelkező, egymással hierarchikus viszonyban álló társadalmi osztályt feltételezne. Egy ilyen leegyszerűsítő elképzelés – a fentiekén túl – több szempontból sem állja meg a helyét. Bár nyilvánvalóan léteztek különbségek a különböző társadalmi státuszú csoportok kultúrái között, ezek korántsem voltak átjárhatatlanok, mint ahogy Pikli Natália és Stróbl Erzsébet e számunkban közölt példáin is láthatjuk. A társadalomban nemcsak két osztály létezett, hanem több, amelyek maguk is átalakulóban voltak. A korban megmutatkozott az igény arra, hogy a társadalmi osztályokat kategorizálják, a kategorizáció gesztusa

azonban önmagában is részt vett a társadalmi rétegek hatalmi viszonyainak alakításában. Amint arra több kutató is felhívja a figyelmet, a korabeli populáris és elit rétegek megkülönböztetésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyre nagyobb és egyre befolyásosabb középréteget („middling sort”), amelynek elhallgattatása és háttérbe szorítása például az arisztokráciának kifejezett érdeke volt (Stallybrass 1986, idézi Lamb 2006, 11). További problémát jelent a populáris–elit szembeállításban, hogy ezekre a kategóriákra támaszkodva nehezen tudunk mit kezdeni a földrajzi tájegységek szerinti kulturális különbségekkel, illetve a vidéki/urbánus kontra londoni/városi kontextussal, vagy azokkal az ellentétekkel, amelyek arra utalnak, hogy vallás vagy mesterség szerint esetleg pontosabban definiálhatjuk a népesség különböző csoportjainak a kultúráját. Amint Mary Ellen Lamb utal rá, nem valószínű például, hogy egy kálvinista hitű londoni mosólány sok közösséget érzett volna a háborgó walesi bányászokkal (Lamb 2006, 10). Ezen túl nemek szerint is találunk pregnáns kulturális különbségeket. Egyes kutatók úgy látják, hogy az elit–populáris dichotómia valójában nem is a leginkább releváns kategóriákat tartalmazza a kor megértése szempontjából (Reay 1998, 201), mások pedig úgy találják, hogy az ipari forradalom előtt nem is releváns a populáris–elit megkülönböztetés. Tény azonban, hogy – mint az alábbiakban elemzett Falstaff-példából is kitűnik – a korabeli kontextusban nagyon is tudatosan foglalkoztak a kulturális reprezentációk pragmatikus értékével, társadalmi státuszhoz való kapcsolódásával, gondolkodásformáló és identitásformáló erejével.

A populáris kultúra kialakulásában tehát, mint fentebb említettem, fontos szerepet játszott egy olyan formálódó elit réteg, amely voltaképpen azáltal strukturálta át a korábban mindenki által osztott közös hagyományt, hogy saját felsőbbrendű pozíciójának megerősítéséhez fokozatosan elhatárolta magát tőle (Lamb 2006 és Sullivan–Woodbridge 2000). Létezik azonban a populáris kultúrának egy olyan értelmezése is, amely a populáris kultúra társadalmi rangjának változását, társadalmi elithez való viszonyát részben más perspektívából látja. Ennek a megközelítésnek a megalapozása Mihail Bahtyin iskolateremtő műve: *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (1982). E szerint az elképzelés szerint a populáris kultúra Bahtyin által vizsgált formái – a szerző által „karneváli”-nak nevezett komikus népi nevetéskultúra megnyilvánulásai, beleértve a paródiairodalmat, az utcai mulatságokat, a nevetetés rituális formáit, bohócokat, bolondokat stb. – nem lecsúszóban voltak a XVI. század környékén, hanem ellenkezőleg: egy ponton a humanista műveltséggel ötvöződve nemcsak hogy nagy hatásra tettek szert, de képesek voltak megkérdőjelezni azt a hierarchiát, amely a populárist az elithez képest

alárendelte, még mielőtt végleg kiszorultak volna a magaskultúrából. Bahtyin megfogalmazásában: „a reneszánszban a nevetés vagy ötven–hatvan évre (országoként különböző időre) – a történelemben először és utoljára – a népi közegből a népi (»vulgáris«) nyelvekkel együtt betört a magas irodalomba” (Bahtyin 1982, 92) – és többek között nyomon követhető például Shakespeare vígjátékaiban. Azok a népi komikus formák tehát, amelyek használatáért Sidney a kortársait kárhoztatja, egyes Shakespeare-darabokban szinte megdicsőülnek. Ezeket az ellentmondásos megközelítéseket, melyek egyben a kor dinamikus változó kulturális értékeinek lecsapódásai, mutatom be bevezetőm végén a Falstaff-jelenséggel.

Az udvari–populáris különbségtételre tehát nem annyira egy statikus dichotómiaként érdemes gondolnunk, hanem inkább úgy, hogy a megkülönböztetésnek a korban funkciója, használati értéke volt, képes volt társadalmilag pozicionálni, illetve repozicionálni a használóját. A továbbiakban az udvari–populáris megkülönböztetés elméleti kontextusához tartozó egyéb fontos kérdéseket szeretném felvázolni: a vallás és a reformáció szerepét, az írott és orális kultúra viszonyát, valamint az elit–populáris dichotómiájának kérdését a domináns hatalom és az azt potenciálisan felforgató alattvalói réteg viszonyában.

A vallás és reformáció szerepe azért központi kérdés, mert azok a társadalmi gyakorlatok, népi ünnepek és hagyományok, amelyeket a tizenhatodik század végére az elit túlságosan vulgárisnak tart ahhoz, hogy azonosuljon velük, egyben nem feltétlenül választhatók el a hivatalosan megtagadott, régi katolikus egyháztól sem. Szemléletes példa ennek bemutatására a népi játékok egyik közkedvelt figurájának, a hobby horse-nak az értékváltozása (a figuráról bővebben ír a *Hungarológiai Közlemények* e számában Pikli Natália): VIII. Henrik korában még megbecsült szereplője volt a vallási ünnepekhez fűződő játékoknak, Erzsébet korának végére viszont már inkább a megvetendő ízlést, a vulgáris szexualitást jelentette (Lamb 2006, 15). Sok esetben tehát nem választható külön a régi vallás kárhoztatása és egy alantasnak titulált népi kultúra megvetése: a katolikus hit és a vulgáris ízlés összefonódott. A protestánsok előszeretettel azonosultak egy olyan identitással, amely a szorgalmat, a józan-ságot, a mérték tartást tartotta követendő példának, szemben azokkal a katolikus gyakorlatokkal, amelyek – protestáns szemmel nézve – megengedhetetlenül túlradó, játékokban bűnösen tobzódó, istentelen, sőt pogány hagyományoknak tűntek, beleértve a májusfaállítást, a templomkertben rendezett mulatozásokat vagy táncokat és drámai játékokat. Az általában céhek által előadott, biblikus tárgyú, népi Corpus Christi játékok eltűnése is nagyrészt a pápista múltat megtagadni kívánó hatalom elnyomó politikájának rovására írható – bár ezt a koráb-

ban általánosan elfogadott nézetet árnyalták a kérdéssel foglalkozó legújabb kutatások, melyek egyrészt felhívják a figyelmet az akár a tizenhetedik század elejéig is fennmaradó kivételekre, másrészt pedig arra a nem elhanyagolandó tényezőre, hogy a divat változását felismerve a közösségek nem pusztán külső politikai nyomásra hagyták maguk mögött a régi, társadalmi rangjukat veszített hagyományokat (White 1999; Bills 1980).

Ami az írott és orális kultúra viszonyát, valamint azok társadalmi helyét illeti, ésszerűnek tűnik az a megkülönböztetés, amely az írottat inkább az elit kultúrához, a szájhagyományra épülő, orális kultúrát pedig a népihez köti. Amint azonban nem élesen határolódik el a populáris és az elit kultúra, úgy az írott és orális kultúra közötti merev különbségtétel sem állja meg a helyét (Fox 2000, 5–16). Bár feltételezhetnénk, hogy az alsóbb néprétegeket, különösen pedig azokat, akik a nagyvárosoktól és az udvaroktól távol éltek, különösebben nem érintette az írásos kultúra hatása, illetve, hogy ez a hatás rendkívül lassan mutatkozott meg, a kép ennél sokszínűbb. A népi kultúráról mint az írott kultúra által nem „fertőzött” hagyományról alkotott kép leginkább a romantika igénye szerint alakult ki. Amint Adam Fox (2000, 14–16) felhívja rá a figyelmet: a Tudor-kor elején Anglia már jó ideje olyan társadalomként működött, amelynek eseményeit és gyakorlatait rendszeresen dokumentálták, ahol az angol kézírás olvasásának készsége, sokszor pedig a latin írás ismerete is meglehetősen elterjedt volt. Ezt csak segítette a nyomtatás megjelenése, majd a reformáció térnyerése – az utóbbi arra sarkallta a hívőket, hogy saját maguk, közvetlenül tapasztalják meg a Szentírás olvasásának üdvét, az előbbi pedig lehetővé tette, hogy a Szentírás széles körben hozzáférhető legyen számukra. Annak ellenére tehát, hogy a kommunikáció fő eszköze, az információáramlást biztosító alapvető médium a beszéd volt, az írásos kultúra már a tizenhatodik században is áthatotta az egész népesség mindennapjait, és ez nemcsak a közigazgatás írott dokumentumai révén valósult meg. Az olvasni tudók hangos felolvasásainak köszönhetően akár a legkevésbé írástudó rétegek is részt vehettek az írásos kultúrában: nem volt feltétlenül szükség rá, hogy maguk is írástudók legyenek. Az írástudás és a gondolkodás viszonya is mutathat meglepő összefüggéseket: bár az írott szövegek könnyen terjeszthettek új gondolatokat, így az olvasni tudók korszerűbb gondolkodási mintákat sajátíthattak el, a világlátást nem feltétlenül az írástudás ténye határozta meg, inkább az, hogy valaki első-sorban egy „irodalmi” módon gondolkodó közegből jött-e vagy sem. Ahogy Mukerji–Schudson (1991) fogalmaz Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok* (2011) című könyvére utalva, amelynek főszereplője egy olyan tizenhatodik századi molnár, aki írástudó volt ugyan, de az orális kultúra logikája szerint értelmezte

olvasmányait: „Az emberek lehettek írástudatlan tagjai egy írásos kultúrának, és rendelkezettek irodalmi gondolkodási mintákkal, de lehettek olyan olvasók is, akik elsősorban orális kultúrából származtak, és megtartották az »orális« gondolkodásmódot” (ford. M. Á.). Az írott/elit kontra orális/populáris megfeleltetést tovább árnyalja az a tény, hogy a nyomtatás elterjedésével, a könyvek előállítási költségének csökkenésével az írott szó társadalmi presztízse is úgy csökkent, ahogy szélesedett a fogyasztói réteg (Sullivan–Woodbridge 2000). Steven May és Heather Wolfe arra a paradoxonra hívják fel a figyelmet, hogy a nyomtatás elterjedése egy időre éppenséggel felértékelte a kézzel írt dokumentumokat és azok jelentőségét (May–Wolfe 2010). A Tudor-korabeli igen kifinomult és kifejezetten udvari, tehát ilyen értelemben elit szonett-tradíció például jellemzően kézíratos formában terjedt, ellentétben például a populárisnak számító drámaszövegek nyomtatott verzióival. Így tehát a populáris és elit dinamikáját vizsgálva nemcsak az orális hagyománynak az írotthoz való viszonyulását kell számba venni, hanem az írott hagyományon belül a kézíratos és nyomtatott íráskultúra változó jelentéseit is.

A populáris–elit dichotómiájának újabb izgalmas aspektusára világít rá a kora modern korszak kutatását a nyolcvanas évektől évtizedekig meghatározó iskola, az új-historisták kedvelt kérdésfelvetése: a domináns hatalom és az azt potenciális vagy valós felforgatással, szubverzióval fenyegető alattvalói réteg dinamikus viszonya. Egy ilyen megközelítésben a populáris kultúra megnyilatkozásai – mivel a hatalomból kiszorult vagy abban nem aktív részt vállaló társadalmi réteg reprezentációról van szó – már pusztán létükkel képesek megkérdőjelezni az uralkodó hatalmi viszonyokat. Azok a királydrámák például, amelyeket a Shakespeare-korabeli nyilvános színházakban előadtak, bár látszatra lehettek királypártiak, mégis hozzájárultak a királyi hatalom megkérdőjelezéséhez – sőt David Scott Kastan szerint áttételesen egy későbbi király, Károly 1649-es lefejezéséhez (Kastan 1986) – pusztán azáltal, hogy a hatalmat *eljátszhatónak* mutatták be, a királyt ráadásul alacsony társadalmi osztályból származó színészek testesíthették meg jelmez, kellékek és az alattvalókat *játszó* társszínészek segítségével, mindezt egy társadalmi megítélését tekintve meglehetősen kétes intézményben, a „populáris”, tehát széles rétegek számára elérhető színházban. A potenciálisan felforgató interpretációhoz képest másfajta funkciót tölt be a populáris kultúra a társadalomban a szerint az értelmezést szerint, amely úgy tartja, hogy a populáris kultúra kategóriáját az elit hozta létre, mégpedig azért, hogy a magaskultúrát – és ezzel együtt saját magát – ehhez képest tudja előkelőbb réteggént meghatározni. Ezt a nézetet vallja például a már idézett Sullivan–Woodbridge (2000) vagy Mary Ellen Lamb, aki monográfiát szen-

tel a kérdésnek, amelyben részletesen taglalja, hogy az elit különböző rétegei milyen általuk létrehozott populáris kultúra képéhez viszonyítva tudják saját identitásukat megteremteni – külön csoportokként kezelve a humanista és latinos műveltségű férfiakat, a Stuart udvar arisztokratáit, valamint az erősödő nemzeti érzelmű középosztály tagjait (Lamb 2006, 3).

Akár úgy tartjuk, hogy a populáris kultúrát valójában az elit hozta létre azáltal, hogy elhatárolódott a korábban közös kultúrától, akár úgy, hogy a populáris reprezentációk a hatalom elleni lázadásra adtak lehetőséget – többek között esetleg a bahtyini értelemben vett karneváli ellenkultúra vonzerejének demonstrálásával – Shakespeare két darabból álló *IV. Henrikjének* Falstaffja szemléletesen példázza azt a paradox viszonyt, amelyben a populáris egyszerre jelenik meg alantasként, de egyben értékesként és vonzóként is. Olyasmi, amit meg is kell tagadni, mivel nem egyeztethető össze a morális értékrenddel, a kiválósággal és az előkelőséggel, de egyben vonzó is, mint a kiáradó életöröm forrása – pontosan azért, mert pusztá létével megkérdőjelezi a formalítások, a hierarchikus szemlélet és a merev elvárások kereteit. Falstaff a bahtyini karneváli világ tipikus figurája. Annak a karaktertípusnak egy változata, amely a középkori moralitások Vice karaktereként ismert, és gyakran a bűn allegóriájaként tartják számon, az archetipikus tréfacsináló és bolond hagyományával való rokonsága révén azonban sok olyan pozitív tulajdonsággal rendelkezik, amelyek miatt – mint látni fogjuk, sem drámán belüli, sem azon kívüli – közönsége nem tagadhatja meg egyszerűen. A darabban egyébként Falstaffra mint Vice-ra és mint bolondra egyaránt történik utalás; Shakespeare darabja játékosságát – a közönséget is bevonva – ebből az ellentmondásból merítve páratlanul izgalmas és furfangos módon képes fenntartani.³ A Falstaff-fal kapcsolatban tehát két dolgot szeretnék kiemelni. Egyrészt azt, hogy a darabban szövegszerűen is utalás történik nemcsak a Vice-szal való kapcsolatára, hanem bolond voltára is, másrészt pedig, hogy a darab a vele való szakítást nem eseménynek, hanem

³ Míg Falstaffot a moralitások Vice-karaktere utódjának tarthatjuk (nagyjából 1570 körülre tehető a karakter virágkora), addig az egyik legkorábbi, kéziratban fennmaradt angol nyelvű dráma, a *Mankind* Vice-jellegű gonosz tréfacsinálói a Vice elődjei, különösen a csapat vezére, Mischieff. A Vice „karneváli” kötődései miatt a korábbi dráma, csakúgy, mint Shakespeare *IV. Henrik* darabjai egyszerre működtetnek egymással nem összeegyeztethető világrendeket: egyrészt az egyház által is képviselt „hivatalos” morális rendet, másrészt a Vice-típusú szereplők révén a karneváli, örömteli felforgató játékot – amely összemosódik az éppen bemutatott, ezeket a szereplőket felvonultató darabokkal (a *Mankind*-ről lásd: Gash 1986.) Falstaff annyiból különleges, hogy kiélezi ezt a paradoxont, és expliciten épít a közönséget meghatározó, bár nem összeegyeztethető vágyak és törekvések dinamikájára.

folyamattá téve azt dramatizálja, hogy a karakter megtagadása egy soha véget nem érő, ezáltal lehetetlen – mindazonáltal meglehetősen mókás – dolog. Egy játék-a-játékban jelenetben Henry herceg saját apját, a királyt megtestesítve feddi meg a herceget játszó Falstaffot. Karneváli képekben és retorikai fordulatokban bővelkedő beszédében utal rá, mint Vice-ra: „Miért érintkezel ezzel a pünkösdi sültökörrel, hasában a hurkatöltelékkel, ezzel a tiszteletre méltó bűnnel [az angolban: *vice*], ezzel a szürke aljassággal, ezzel az öreg kerítővel, ezzel az idült hiúsággal” [az angolban *iniquity* – számos ismert Vice-karakter neve egyben]. Bár a beszédben a herceg apja nevében felszólítja saját magát a Falstaff-fal való szakításra, mindez egy izgalmas, nem utolsósorban pedig eljátszott drámai játék része. A *IV. Henrik* 2. részének végén az új király valóban meg is tagadja majd az öreg Jacket és vele együtt korábbi kicsapongó életét, hogy erényes uralkodó lehessen – ami által a végül jó útra tért tékozló fiú allegóriájává válik, a dráma azonban nem ezzel ér véget, hanem az epilógussal, amelyben a közönség ígéretet kap a történet folytatására. A folytatás egyben arra is lehetőséget ad, hogy a megtagadott szereplő, mint a bolondság és a mulatság letéteményese, tovább éljen. Saját bevallása szerint „...ennek az embernek nevezett, bolondul összetákolt agyagnak az agyveleje nem képes több nevetnivalót kitalálni, mint amit én kitalálok, vagy énrólam kitalálnak. Nemcsak én magam vagyok szellemes, hanem más emberek szellemességének is én vagyok a forrása” (Vass István ford. 2. rész 1.2.). Az epilógus tehát így csábítja a közönséget: „Ha még túl nem terheltétek magatokat a zsíros étkezéssel, alázatos szerzőnk folytatja a történetet Sir Johnnal, és a szép franciaországi Katalinnal mulattat majd benneteket. Azután ahogy értesültem, Falstaff majd izzadásban hal meg, ha ugyan a szigorú ítélet, amit hoztatok, máris meg nem ölte őt.” Az epilógus nyilvánvalóan a közönség vágyaival incselkedik: azzal, hogy Falstaff esetében nem pusztán egy vonzó, de a játék szempontjából elengedhetetlen szereplőről van szó, akivel viszont erkölcstelensége miatt nem szabad közösséget vállalni. Miután a herceg már megtagadta Sir Johnt annak érdekében, hogy királyként feljebb léphessen a társadalmi ranglétrán, az epilógus egy következő darabban való megjelenésével csábítja a népet, bár pimaszul megengedi, hogy a közönség szigorú ítélete esetleg máris lehetetlenné tette ezt a visszatérést. A darab tehát nem Falstaffnak a darabból és a világból való kipurgálásával ér véget, hanem pontosan a folyamatos tagadással való megtartásának izlelgetésével. A példa egyben a populáris és elit kultúra egymásra utaltságát, dinamikus együtt mozgását illusztrálja, és ugyanezt fogalmazza meg Stallybrass–White (1986) azzal a szereppel kapcsolatban, amit a populáris karnevál a hatalmon levő osztályok, tehát az elit képzeletében játszott:

A „fent” a presztízs és a rang céljából megkísérli megtagadni és felszámolni a „lent”-et, mígnem azt veszi észre [...], hogy a fent szimbolikusan magában foglalja a lentet, mint saját fantáziavilágának elsődlegesen vonzó elemét. Az alacsony rangú Másikat a politikai rend és a társadalmi lét szintjén megveti és elutasítja, míg ugyanezt a domináns kultúra közös fantáziavilágának repertoárjában egy képzeletbeli összetevőként őrzi meg (ford. M. Á.).

Irodalom

- Bahtyin, Mihail. 1982. *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kutúrája*. Ford. Könczöl Csaba. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Bills, Bing D. 1980. The “Suppression Theory” and the English Corpus Christi Play: A Re-Examination. *Theatre Journal* 32 (2): 157–168.
- Burke, Peter. 1991. *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Dimmock, Matthew–Hadfield, Andrew. 2009. *Literature and Popular Culture in Early Modern England*. Farnham: Ashgate.
- Fox, Adam. 2000. *Oral and Literate Culture in England, 1500–1700*. Oxford: Clarendon.
- Gash, Anthony. 1986. Carnival against Lent: The Ambivalence of Medieval Drama. In *Mediaeval Literature: Criticism, Ideology and History*, szerk. Aers, David. 74–98. Sussex: Harvester Press Ltd.
- Ginzburg, Carlo. 2011. *A sajt és a kukacok: egy XVI. századi molnár világképe*. Ford. Barna Imre. Budapest: Európa.
- Kastan, David Scott. 1986. Proud Majesty Made a Subject: Shakespeare and the Spectacle of Rule. *Shakespeare Quarterly* 37 (4): 459–475.
- Lamb, Mary Ellen. 2006. *The Popular Culture of Shakespeare, Spenser and Jonson*. London and New York: Routledge.
- May, Steven W.–Wolfe, Heather. 2010. Manuscripts in Tudor England. In *A Companion to Tudor Literature*, szerk. Kent Cartwright. 125–139. Chichester: Wiley–Blackwell.
- Mukerji, Chandra–Michael Schudson szerk. 1991. *Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies*. Berkeley: University of California Press. NY: Cornell University Press.
- Reay, Barry. 1998. *Popular Cultures in England*. London: Longman.
- Shakespeare, William. 1972. *Összes drámái*. IV. Henrik I. és II. rész. Ford. Vas István. Budapest: Magyar Helikon.
- Shuger, Debora Kuller. 1990. *Habits of Thought in the English Renaissance*. Berkeley: University of California Press.

- Sidney, Sir Philip. 1975. A költészet védelme. Ford. Molnár Katalin. In *Francia és angol poétikák: 1392–1603*, szerk. Horváth Iván. 51–128. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
- Stallybrass, Peter–White, Allon. 1986. *The Politics and Poetics of Transgression*. Ithaca: Cornell University Press.
- Stallybrass, Peter. 1986. ‘Wee Feaste in our Defence:’ Patrician Carnival in Early Modern England and Robert Herrick’s ‘Hesperides’. *English Literary Renaissance* 16: 234–251.
- Sullivan, Garret–Woodbridge, Linda. 2000. Popular Culture in Print. In *English Literature 1500–1600*, szerk. Arthur F. Kinney. 265–286. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vaught, Jennifer C. 2012. *Carnival and Literature in Early Modern England*. Farnham: Ashgate.
- White, W. Paul. 1999. Reforming Mysteries’ End: A New Look at Protestant Intervention in English Provincial Drama. *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 29 (1): 121–147.
- Wrightson, Keith. 2005. *English Society 1580–1680*. Taylor and Francis e-Library. Epub.

COURT AND POPULAR CULTURE IN EARLY MODERN ENGLAND

Research trends and dilemmas

Part of an ongoing project of writing the history of English literature from a Hungarian perspective (*Az angol irodalom magyar története*, ed. Kállay Géza et al.), the paper serves as the introductory, theoretical part of the chapter dealing with Early Modern Cultural Registers. It suggests that the popular vs. elite dichotomy does not apply to early modern England. Presupposing two distinct social layers with respectively characteristic cultural practices does not do justice to an era that is defined by the dynamic formation of new social groups and strata, with permeable boundaries. It is crucial though, that the new elite defined itself as distinct from what it termed – and thus also created as – popular culture. The essay presents diverse interpretations and dilemmas related to the term *popular*, it deals with the role played by religion and reformation, the dynamics of written vs. oral culture, as well as the relationship between dominant power and the potentially subversive participants of popular culture.

Keywords: cultural registers, popular culture, elite culture, early modern England.

DVORSKA I POPULARNA KULTURA U RANOM MODERNIZMU U ENGLESKOJ

Teorijske osnovne i dileme istraživanja

Rad je deo monografije u pripremi pod naslovom *Mađarska istorija engleske književnosti* (ur. Geza Kalai et al.), poglavlja koji se bavi ranim modernizmom u književnosti i služi kao teorijski uvod odeljka pod naslovom *Kulturni registri*, a koji govori o popularnoj i elitističkoj kulturi. Iznet je stav da dihotomija popularnog i elitističkog, odnosno dvorskog i narodnog, u ranom modernizmu u Engleskoj ne dolazi do izražaja u smislu da se podrazumeva postojanje dva staleža sa različitom kulturom: društvene grupe su bile u fazi preobražaja, prelazak između staleža je bio intenzivan, istovremeno sa tim značajna je i činjenica da se nova društvena elita u nastanku postepeno i svesno ogradila od onoga što je u nekom smislu sama stvorila kao popularnu kulturu. Prezentovane su varijante i dileme vezane za literaturu izraza „popularan”, dat je osvrt na ulogu religije i reformacije, na dinamiku pisane i usmene kulture, kao i na odnos dominantne vlasti i popularnog sloja koji je pretio potencijalnom subverzijom.

Ključne reči: kulturni registri, popularna kultura, narodna kultura, elitistička kultura, rani modernizam u Engleskoj.

A kézirat leadásának ideje: 2016. máj. 20.

Közlésre elfogadva: 2016. júl. 15.

PIKLI Natália

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Angol-Amerikai Intézet, Anglisztika Tanszék
Budapest
pikli.natalia@btk.elte.hu

A KORA ÚJKORI POPULÁRIS KULTÚRA VÁLTOZATAI ANGLIÁBAN¹

Forms and transformations of early modern popular
culture in England

Varijante popularne kulture ranog modernog doba u Engleskoj

A tanulmány röviden felvázolja azokat a jelenségeket, melyek a kora újkori Angliában a korabeli populáris és elit kultúra közti komplex interakciók eredményeként jöttek létre, főként William Shakespeare, Ben Jonson és más, kevésbé ismert szerzők (Philip Stubbes, Nicholas Breton) műveire támaszkodva, elemezve azt, hogy a korabeli közsínház és népszerű könyvkiadás miként használta fel és alakította át az eredetileg orális-rituális és nem profitorientált alkotásokat saját szórakoztatóipari, politikai vagy kritikai céljai érdekében. A kutatás különböző státuszú, eredetű és műfajú szövegeket vizsgál meg, hogy az általánosabb tendenciák kirajzolódjanak, azonban szem előtt tartja azokat a finom különbségeket, melyek részben abból adódnak, hogy szóbeli-rituális jelenségeket írott szövegeken keresztül igyekszünk feltérképezni (erről lásd Jan Assmann elméletét a kulturális emlékezetéről), részben pedig arra vezethetők vissza, hogy különböző szerzők saját céljaik érdekében más-más módon használták fel a korabeli populáris kultúra elemeit.

Kulcsszavak: populáris kultúra, kora újkori Anglia, Shakespeare, közsínház, könyvkiadás.

A kora újkori populáris kultúra tűnékeny és változékony jelenségét sok helyütt megtaláljuk a színháztól az udvari ünnepekéig, ennek megfelelően különböző

¹ A tanulmány *Az angol irodalom magyar története* című, K101798. számú OTKA-pályázat részeként készült.

megvalósulási formáiban szemlélhetjük meg – azonban minden esetben egyfajta „fordításban” találkozhatunk csak vele, azaz a kutatók feladata marad, hogy az adott kontextust és a ránk maradt anyag esetleges torzításait és hangsúlyeltolódásait figyelembe véve igyekezzenek pontos képet adni róla. Mint látni fogjuk, összetett és bonyolult jelenségről van szó, hiszen nemcsak az elit és populáris kultúra kölcsönös interakciója jellemzi, hanem sokféle elágazik, sokféle kutatási irányt téve lehetővé. Gillespie és Rhodes az Erzsébet-kori populáris kultúrát bemutató könyve is több kategóriában követi nyomon a jelenséget a középkori misztériumjátékok, a népi mulatságok, a prózarománcok és kezdetleges regények, a természetfölöttiben való hit, a szólások és nyelvezet, valamint a közdalok és balladák kapcsán –, de ha más felosztást is alkalmaznánk, akkor is nyilvánvaló lenne, hogy hatalmas területről van szó, melynek kapcsán jelen tanulmány csak néhány jellemző tendenciát tud és kíván bemutatni.

Elit és populáris kultúra nem létezett éles elkülönülésben Shakespeare korában. Nemcsak a királyi imázsépítés használta föl a népszerű, jól ismert és szeretett elemeket, mint ahogy még az idős Erzsébet is fiatal lányokhoz hasonlóan részt vett a rituális májusünnepi zöldágdíszítésben (lásd később Stubbes-nál), hanem a közszínházak is kiaknázták a benne rejlő lehetőségeket, de szinte sosem elkülönítve az elit, humanista műveltségtől. Azaz egy-egy színpadi jelenség az értő drámaszerző kezében egyszerre volt értelmezhető elit és populáris nézőszögből, és míg az iskolázatlan nézők nyilván csak a populáris réteget élvezték, a két hagyományban (burke-i kis és nagy hagyomány, lásd Matuska Ágnes e számban megjelent tanulmányát) is jártas nézők maguk választhattak, melyik jelentést teszik magukévá, de ismerni ismerhették az összeset. Erre jó példa a *Szentivánéji álom* azon jelenete, mikor a számárként viselkedő mesterember, Zuboly (angolul Bottom, azaz „Alsó [fertály]”) számárfejet kap a játékos kedvű manótól, Pucktól. Ahogy azt Paster és Howard elemzi, az így létrejövő metamorfózis értelmezhető volt a humanista műveltségű nézők számára mint utalás Apuleius *Aranyszámár* című II. századi hellenisztikus regényére (mely megjelent William Adlington angol fordításában is 1566-ban), vagy Ovidius *Átváltozások* című gyűjteményének számárfülű Midász király történetére, hiszen Ovidiust a kor középiskolaiban latinul olvastatták a diákokkal kötelezőként, de Arthur Golding 1567-es fordításában akár angolul is jól ismert volt. Emellett azonban a boszorkányság és tündérvarázslat populáris kontextusában felidézhetette a nézőkben azokat a történeteket, melyekben a gonosz állattá változtatja az eltévedt hőst. Reginald Scot 1584-ben megjelent boszorkányság elleni pamfletjében (*The Discovery of Witchcraft/A boszorkányság leleplezése*) is szerepel egy szegény angol ifjú, akit a banya számárrá változtat (Paster–Howard 1999,

275–281). De még ennél is bonyolultabb a kép, hiszen az ember-állat hibrid ugyanennyi erővel megidézhette a nézők képzeletében a morristánc szintén ember-állat figuráját, a derekán lókosztümot viselő lovast, a Vesszőparipát (hobby-horse), mely az egyik legnépszerűbb és jól ismert populáris-rituális figura volt a korban (lásd később). Valamint a szárfül a szintén a populáris regiszterhez tartozó bolondok kosztümjének is elengedhetetlen része volt, a csörgősipka (angolul: coxcomb) nevében és megjelenésében is hordozójának az állati léthez való közelségét hangsúlyozta: a csörgősipka tetején kakastaréj (cock's comb) emelkedett, két oldalán szárfülek meredeztek. Azaz az egyszerű komikus elemnek tűnő színpadi-dramaturgiai trükk igencsak sokrétű értelmezést tett lehetővé a nézők háttértudásának és igényeinek megfelelően: nemcsak a valóban szármárként és bolond együgyűként viselkedő Zuboly karakterét jelenítette meg vizuálisan, akit a darab bohóca (azaz Will Kemp, a társulat bohóca) játszhatott, hanem Apuleius és Midász nyomán a misztériumokba való beavattatás vagy az isteni zenére való süketség értelmezési tartományát is felvillantotta.

A kor drámái kitűnően példázzák azt is, hogyan viszonyultak a korabeli nézők a természetfelettihez, a boszorkányokhoz, a szellemekhez, a manókhoz, a jó és rossz varázslatokhoz. Népszerűek és hálások voltak ezen témák a színpadon és a népszerű könyvkiadásban – akár hittek, akár nem hittek bennük. Ahogy Gillespie és Rhodes összefoglalja, az ilyen populáris regiszterbe tartozó jelenségekhez való hozzáállást a „mi lenne, ha?” (what if) kérdéssel írhatjuk le leginkább (Gillespie–Rhodes 2006, 17), azaz a babonás hit és a racionális szkepticizmus közti ingadozással. Még a wittembergi egyetemen iskolázott Horatio is csak saját szemének hisz, s még miután látja Hamlet atyjának szellemét, akkor is azt mondja: „nem hinném soha / Érzéki és hű vallomása nélkül / Saját szememnek [...] Különös [...]”, s mikor Bernardo és Marcellus elkezdik felsorolni a szellemekre vonatkozó népi babonákat, még mindig ez a részleges hit jellemzi: „Hallottam én is, hiszek is belőle.” Pedig kicsivel korábban Róma történetén iskolázva ő maga emlegeti a Julius Caesar halála előtt feltűnő, az utcákon „makogva, nyíva” járó „leples halottakat” (I.1.). Elit és populáris egymás mellett és egymással kölcsönhatásban létezett, akárcsak fikció és valóság a boszorkánysággal vagy tündérekkel kapcsolatos pamfletekben.²

² A boszorkányság kérdésköre jelen tanulmány kereteit szétfeszítené, ezért csak említés szintjén jelenhet meg itt. A korban ugyanis nemcsak kulturális, hanem politikai és jogi vetületei szintén igen fontosak voltak, a boszorkányüldözések keretében még az aránylag engedékeny Angliában is kb. 500 embert végeztek ki, az ezzel kapcsolatban megjelent könyvek száma jelentős, és kölcsönhatásuk a szórakoztató populáris kultúrára is számottevő. Pl. az 1591-es boszorkányellenes ➔

A kora újkori Anglia populáris kultúrájának kutatása nemcsak számos elméleti kérdést vet fel (mint azt az előző részben láhattuk), hanem a kutatás gyakorlatát sem könnyíti meg. Ennek egyik oka, hogy jelentős része olyan orális-rituális hagyományokon alapul, melyek tűnékeny jellegét csak az adott közösség kulturális emlékezete őrizte az adott korban. Jól példázza ezt a folyamatot az úgynevezett morristánc és a hozzá kapcsolódó figurák sorsa³: az angol népi-rituális gyökerű, de a XVI. századra már a királyi udvarban is népszerű (Hutton 1994, 31–32, 61, 87–88, 90–91) tánc első jelentésében a karneváli ünnepekörök (elsősorban karácsony, májusünnep, pünkösd)⁴ részeként a termékenységet, vitalitást jelentette lábukon csörgőket viselő, magasra ugró, szalagokkal díszített színes ruhákban táncoló figuráival, melyhez egy kis dramatikus játék is gyakran kapcsolódott. A táncosok mellett megjelent a Bolond (Fool) és a derekán teljes lókosztűmöt viselő lovas alakja, az úgynevezett Vesszőparipa (hobby-horse)⁵, akik nemcsak a közönséggel való pajzán interakcióért voltak felelősek

► pamflet, a *News from Scotland (Hírek Skóciából)* a *Macbeth* vészbangyáinak sok jellemzőjét tartalmazza, és I. Jakab király támogatásával jelent meg, a vele „megtörtént” boszorkányvárázslatokat írja le. De megesett, hogy valódi boszorkányperről írott beszámoló lett az alapja egy közszínházi drámának (Henry Goodcole, *The Wonderful discovery of Elizabeth Sawyer, A Witch, Late of Edmonton, her conviction and condemnation and death/Elizabeth Sawyer, Edmontonból származó boszorkány csodálatos leleplezése, elítéltetése és halála*, 1621) című pamfletjére szinte azonnal megírta a közszínház a maga változatát (Rowley–Dekker–Ford: *The Witch of Edmonton/Az edmontoni boszorkány*, 1623).

³ Erről rövid összefoglalásban lásd Garry 1983, illetve részletesen kifejtve Forrest 1999.

⁴ Gillespie és Rhodes Bahtyint kritikával illető kitételével egyetértve, mely szerint a protestáns Angliában nyilvánvalóan nem beszélhetünk a kontinentális és katolikus gyökerű húsvét előtti karneválról/farsangról (Gillespie–Rhodes 2006, 5), a Bahtyin által kategorizált karneváli jelenségek és annak alapidinamikája áthatják szinte a kor összes ünnepét – nemcsak egyes megnyilvánulási formákban (morris, maszkák stb.), hanem a (túl)töltekezés/testiség-bőjt/lelkiség állandó változásában, pl. az adventi böjtot követő egyik legnagyobb ünnepekört, karácsony 12 napját tekintve (Hutton 1994, 7). Azaz szinte az összes fontos ünnep tartalmazott bizonyos karneváli elemeket: karácsony, az angol farsang (Shrovetide), májusünnep, pünkösd (Whitsun), Szentiván-éj, Kenyérünnep (Lammastide), Martin-nap (Martlemas), nem említve a kisebb helyi ünnepeket, szüreti mulatságokat stb. A korabeli ünnepekörök pontos leírása épp gyakori egybefolyásuk és variációik miatt (nem beszélve a 16. században történt többszöri katolikus-protestáns váltásról) túl összetett ahhoz, hogy itt foglalkozzunk vele, erről Laroque és Hutton adnak kitűnő és pontos leírást.

⁵ A 'hobby-horse' szó a korban nem csupán erre a rituális figurára vonatkozott, amely jelentésében a populáris kultúra egyik megidéző erejű szimbólumává vált a tündérekkel és a „vénaszszonyok meséivel” együtt, minden egyes külön „produkcióban”, azaz megjelenési formájában, megalkotottságában különböző értelmezéseket segítve elő (Lamb 2006, 1–25 *et passim*). Emellett viszont többjelentésű szóként izgalmas asszociációs palimpszesztként működött, hiszen ➔

(ahogy a Bolond disznóhólyaggal díszített, fallikus botjával incselkedett, vagy a Vesszőparipa megpróbálta a lányokat behúzni a lókosztüm alá), hanem sokszor játékosan meg is küzdöttek Mari Leány (Maid Marion/Marian) kezéért, akit egy nőnek öltözött férfi alakított. Ez a morristánc és jellemző figurái népszerűek lettek elsősorban a XVI. század végi színházban, de megjelennek a kor sok más szövegében is. Shakespeare-nél a népi lázadó Jack Cade-re mint morristáncosra utalnak a *VI. Henrik* 2. részében („láttam őt / Mór táncosként magasba ugrani, / Úgy rázva nyársát, mint az csengetyűjét”, Németh László ford. „I have seen / Him caper upright like a wild Morisco / Shaking the bloody darts as he his bells” III. 1. 364–365). Már e példánál jól érzékelhető, hogy Shakespeare milyen komplexen használja fel a populáris kultúra elemeit: nemcsak a rebellis Cade népi-karneváli életerejére utal a dráma világában maradván, hanem kikacsint a nézőkre is: egyben utal a Cade-et játszó Will Kemp színészre is, aki korának leghíresebb morristáncosa és bohóca volt – és aki ezt az egyéni népszerűséget később, 1600-ban üzletileg is kamatoztatta, mikor a Lordkamarás Embereitől és a Globe Színháztól elszakadva önálló szőlőkarrerbe kezdett, fogadásokat kötve arra, hogy végigtáncolja a Londonból Norwich felé vezető utat kilenc nap alatt, majd erről saját maga ki is adta beszámolóját olcsó ponyvakiadásban (*Kemps Nine Daies Wonder*, 1600). Azaz a morristánc, a népi eredetű, de egy szélesebben vett populáris kultúra jól ismert eleme nemcsak a színház és dráma világába került bele, hanem jól mutatja, hogyan vált üzletileg jövedelmezővé és egyéni sikerek elősegítőjévé egy olyan jelenség, mely eredetileg egy vidéki közösségi rituális ünneplés része volt.

A Matuska Ágnes által felvetett alapkérdések további dilemmákat vetnek fel: a populáris kultúra (mely angolul egyszerre jelent „népszerű”-t és „széleskörűen elterjedt/elterjesztett”-et), magyar szakszóként mint „népi” vagy „népies”, némi magyarázatra szorul. Egyrészt értjük alatta a valódi népi, azaz vidéki folklórjelenségeket, melyeket egy névtelen közösség hozott létre és működtetett rituális ismétlődésekben, másrészt ide tartoznak a városi folklór és a közköltészet alkotásai is, melyek széles és kevésbé művelt rétegek számára születtek – ezen utóbbiak alkotóit néha ismerjük is, ők azok a „kételtű” közvetítők, akik a burke-i „kis hagyományt” ismerik, de egyben az elit „nagy hagyományban” is iskoláztak – sokan közülük akár egyetemi végzettségűek is, mint Marlowe, Greene vagy Nashe, akik népszerű és jól eladható művek alkotásában látták

- ➔ értelmezhető volt úgy is mint egy ír lófajta, vagy a játék falovacska, esetenként mint bolond vagy feslett erkölcsű nő. Erről lásd a szerző megjelent cikkeit (Pikli 2010, 2013, 2015), illetve készülő monográfiáját *Forgotten and Remembered: The cultural memory of the early modern hobby-horse* címmel.

karrierjüket, és a populáris kultúrát felszívó és kiaknázó két fő médium, a közzsinház és a könyvnyomtatás terén tevékenykedtek. Valamint azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy ezen szférák oda-vissza kölcsönhatásban és állandó interakcióban álltak egymással, ezért egy szigorú vidék–város vagy szóbeliség–írásbeliség–könyvnyomtatás különbségtétel a kora újkori Angliában szinte értelmetlen (Fox 2000, 1–9), inkább a „kölcsönös elérhetőség és reciprocitás” jellemzi viszonyukat (Gillespie–Rhodes 2006, 9).

E „kétnyelvű” közvetítők nagyobb számban való megjelenése mellett a korabeli populáris kultúra szövegekben való rögzítését elősegítette, hogy ez volt az a korszak, amikor a könyvnyomtatás elterjedése és az olvasni tudók számának emelkedése megteremtette azt a fogyasztói igényt, melynek kielégítésére nem volt elég csupán a magaskultúrához tartozó szövegek publikálása. Többen akartak és tudtak olvasni, több és többféle státuszú szöveget. A könyvkiadás jövedelmező üzletté vált értő kezekben, és egyre többen próbáltak megélni gyors publikálásra szánt közérthető és közérdeklődésre számot tartó szövegekből – mint pl. Nicholas Breton, George Gascoigne (lásd Stróbl Erzsébet írását ebben a folyóiratszámában) nevelt fia, aki 1600-ban egy év alatt adatott ki a nyomdáját épp elindító Thomas Fisherrel négy olcsó satirikus verskönyvecskét, paszkviliumot (egy népszerű prózarománc mellett), melyek a kor visszasságairól szóltak, köztük példának okáért jó tanácsokat adtak a jó és rossz feleségnek való lányok megtalálásához *Pasquils Mistress: Or The Worthie And unworthie woman*, azaz *Paszkvil Szerelmese, avagy az érdeemes és érdemtelen nő* címmel. Nem érdemtelen itt megjegyezni, hogy ugyanez a Thomas Fisher adja ki ugyanebben az évben, nagyon hasonló címlappal a *Szentivánéji álom* első kvartóját (Robertson 1952, i-xxx), azaz amit mi ma egyértelműen az elit kultúrához sorolunk, a korban ugyanolyan státuszú szövegnek számított, mint sok más népszerű iromány.

A populáris kultúra egy része tehát szövegekben rögzült a kora újkorban, ez azonban korántsem jelentett egyszerű reprodukciót – ahogy Theseus utal az írástudókra a *Szentivánéji álomban*, a „költő tolla”, mely „lakhellyel és névvel ruházza fel” a „légi semmit”, azaz az orális-populáris kultúra megfoghatatlan jelenségeit, egyben rögzíti és egy adott értelmezési rendszerbe is beköti ezeket („the poet’s pen”, „gives to airy nothing / a local habitation and a name” V.1. 16–17, Arany János ford.). Ez a folyamat jól leírható Jan Assmann elméletével a kulturális emlékezetéről, a „rituális koherenciá”-ból való átmenettel a „textuális koherencia” állapotába. A nem íráson alapuló társadalmi formák esetén egy alapvetően orális és rituális, ciklikus ismétléseken alapuló kollektív emlékezet létezik, mely az írás megjelenésével írott és így rögzített formákba merevedik

ki. A hagyományáram, mely egy nagy folyóhoz hasonlítható, kimerevedik, a rítus szöveggé alakul, mely több veszélyforrást is magában rejt: már nem a rítusban rögzített, változás nélküli értelmezés lesz az uralkodó, hanem megnyílik a lehetőség alternatív, eltérő értelmezésekre is. Másrészt paradox módon a szövegbeli rögzítés a feledés útja is lehet, ha nem olvassák, így az írás egyidejűleg őrzi meg és veszélyezteti a kulturális emlékezet elemeit (Assmann 2006, 101–121). Ezen veszélyeket szem előtt tartva kell a kutatónak a rendelkezésére álló szövegeket kezelni – azaz ha a korabeli populáris kultúra elemeit szeretnénk feltérképezni, akkor sok és sokféle szövegben kell nyomon követni megjelenési formáit, szem előtt tartva mindenekelőtt, hogy a korabeli közzsínház és könyvnyomtatás felhasználja és saját (dramaturgiai vagy anyagi) érdekeinek megfelelően alakítja is a közönség és a szerző által is – legalább részben – jól ismert anyagot.

Az írott és kinyomtatott szó igazsága és hitelessége mint probléma jelenik meg a *Téli regében*⁶, ahol a balladákban terjesztett nyilvánvaló hazugságok és hihetetlen történetek csak azért tűnnek igaznak, mert írásban is megjelentek – legalábbis a naiv pásztorlány, Mopsa részére: „Én rémisztően szeretem a balladákat. De csak ha ki is vannak nyomtatva. Mert akkor bizonyosan tudom, hogy meg is történtek” („I love a ballad in print, a life, for then we are sure they are true.” IV. 4. 261–262). A korabeli balladák jól példázzák a populáris kultúra egyik fő jellemzőjét – az írott és hangzó szövegek közti elmosódó határvonalat, valamint az írástudás és írástudatlanság nagyon különböző szintjeit a kevesek számára elérhető komplex szövegértő olvasástól a csak saját nevüket lejegyezni tudó mesteremberekig (Cressy 2003, 29–44). A városi könyveseknél és a vidéki vásárokon egyaránt árult, egy ívre (broadsheet) nyomtatott balladák népszerűsége nemcsak az írástudók között volt jelentős – ezeket a nótajelzéssel ellátott rímes-verses szövegeket énekelték is, felolvasták az olvasni nem tudóknak, díszítésként kiszögezték a kocsmák és otthonok jól látható helyére, a tűzhely fölé, azaz olyan rétegekhez is eljutottak, akik maguk egyáltalán nem értek hozzá más szövegekhez.

Nemegyszer megesett az is, hogy a balladák egy, a közzsínházakban játszott színdarab népszerűségét próbálták meglovagolni, azaz a történetet kisebb-nagyobb változtatásokkal balladásították: ez történt pl. a *Lear király* vagy *A velencei kalmár* esetében. Sajnos a név és évszám nélkül kiadott balladák időbeli elhelyezése szinte lehetetlen, ezért nem tudni biztosan, hogy pl. a

⁶ A színmű ambivalens attitűdjéről a populáris kultúrához egy másik nézőpont szerint lásd még Laroque 2011.

zsidó uzsorásról és az egy font élő húsról szóló *Gernutus balladája* megelőzi-e Shakespeare drámáját, és forrásnak számíthat, vagy a Lordkamarás Embereinek színpadi sikeréről próbál meg még egy bőrt lehúzni, de jól példázza a népszerűséget kihasználó üzleti haszonra való törekvést.

A balladák másik fő jellemzője, hogy gyakran építettek a korabeli előítéletekre és a szenzációéhségre, azaz sokszor balladásítottak nagy érdeklődésre számot tartó híreket, gyerekgyilkosságot, furcsa lények felbukkanását a tengerben stb. Ezt figurazza ki Shakespeare a *Téli regében* (1610–1611) a balladaárus Autolycus szavaival:

AUTOLYCUS Itt egy fölöttébb siralmas történet arról, hogy egy uzsorás felesége miként esett vala teherbe húsz pénzeszacskóval, és miként kívánta vala meg a vipera-fejeket meg a nyárson sült varangyos békákat. [...] Itt egy másik ballada egy nagy halról, amelyik kimászott vala a partra egy szerdai napon, április nyolcadikán, negyvenezer ölnyre a tenger színe fölé, és ezt a balladát énekelte vala a keményszívű leányszók ellen. Abban a hiszemben vannak, hogy ez valami asszonyi állat volt, ki hideg hallá változott, mivelhogy nem akart hajolni szeretője szavára. A ballada éppoly siralmas, mint amilyen igaz. (IV.4.)

Az írástudatlan pásztorlány, Mopsa kérdéseire („Mondd, és ez meg is történt? Mondd, ez is megtörtént?”), Autolycus illően válaszol: „Öt székülő bíró írta alá és annyi tanú, hogy bele se fér a bugyromba”, valamint ironikusan utal a populáris kultúra fontos közvetítőire, az írástudatlan idősebb női cselédekre, dajkákra, akiket a korban „gossip”-nak, azaz pletykának is neveztek: „Itt tanúsítja egy bábaasszony, bizonyos Pletykássyné, meg öt-hat becsületes némbér, aki tulajdon szemével látta.” Kosztolányi fordítása sajnos elkendőzi viszont azt a szexuális utalást, mely a populáris kultúra testi örömeiket előtérbe helyező karneváli életszemléletének fontos összetevője: a „nem akart hajolni szeretője szavára” az eredetiben „would not exchange flesh”, azaz „nem akart közöszlőni”. A populáris kultúrára általában jellemző a testiség örömteli és szegény nélküli megélése, amely a korabeli egyházi és puritán beállítottságú személyek számára talán az egyik leginkább visszataszító jelenség volt.

Philip Stubbes, a Cambridge-ben tanult (ám diplomát nem szerzett) puritán pamfletíró könyvecskéje kitűnő forrás sok szempontból, címe *The Anatomy of Abuses, Containing a Discovery of Vices in a Very Famous Island Called Ailgna* (*Visszásságok anatómiája, mely tartalmazza azon bűnök leleplezését, melyek a híres Ailgna nevű szigeten történnek*). Először 1583-ban jelent meg, de az első kiadást még abban az évben követte egy újranyomás, majd 1584–85-ben egy

újabb, és 1595-ben egy negyedik, tehát a kor egyik igen népszerű könyvének számított. Stubbes borzadályal, ámde informatívan ír a népi-városi mulatságokról, melyeket nemcsak pogánynak, hanem egyenesen démoninak és dehonesztálónak állít be. A már említett morristáncról, mely több ünnepkörnek is része volt, a következőket állítja:

Így mindent elrendezve ezután jönnek a vesszőparipáikkal, sárkányokkal és más groteszkekkel, együtt pajzán síposaikkal és mennydörögve; a dobosok elkezdik az ördög táncát [...] masírozik ez a pogány kompánia a templomudvar felé, síposaik fújják, dobosaik mennydörögik [...] táncolva [...] kendőiket lobogtatva a fejük körül mint az örültek. [...] Aztán, a templom körül járva a templomudvarban felferik lakomás asztalaikat, ahol dőzsölnek és lakmároznak és táncolnak egész nap (sőt netalántán) egész éjjel is. És ezek a fúriák így töltik az Úr napját (ford. P. N.).⁷

A májusünnepre utalva pedig a dehonesztáló szexualitás hangsúlyozásáról sem feledkezik meg:

Közeledve a májusnap, pünkösdvásárnap, vagy bármely más idő, minden fiatal legény és lány, öregember és feleség, fut és elcsatangol éjszaka az erdőkbe, ligetekbe, dombokra és hegyekre, ahol az éjszakát kellemes mulatsággal töltik, és reggel visszatérnek nyírfá- és más faágakkal, hogy feldíszítsék gyülekezőhelyüket, és mindez nem csoda, mert egy nagy Úr van jelen köztük, mint felügyelője és ura mulatságaiknak és szórakozásaiknak, nevén nevezve a Sátán, a Pokol Hercege. [...] Hihető helyről hallottam... jó híré és komoly férfiaktól, hogy abból a negyven, hatvan vagy száz leányból, aki éjszaka az erdőbe megy, alig egyharmaduk tér haza szeplőtelenül. Ilyen gyümölcsöket teremnek ezek az átkozott mulatságok (ford. P. N.).⁸

⁷ „Thus al things set in order, then haue they their Hobby-horses, dragons & other Antiques, together with their baudie Pipers and thundering; Drummers to strike vp the deuils daunce withal [...] marche these heathen company towards the Church-yard, their pipers pipeing, their drummers thundring, [...] dancing, [...], their handkerchiefs swinging about their heds like madmen. Then, after this, about the Church they goe into the church-yard, where they haue commonly their [...] banqueting houses set vp, wherin they feast, banquet & daunce al that day & (peraduenture) all the night too. And thus these [...] furies spend the Sabaoth day.” (Stubbes, 1583, M2r-v)

⁸ „Against May, Whitsun, or other time, all the young men and maids, old men and wives, run gadding over night to the woods, groves, hills and mountains, where they spend all the night in pleasent pastimes, and in the morning they return, bringing with them birch and branches of trees, to deck their assemblies withal, and no marvel, for there is a great Lord present among ➔

Stubbes távolságtartása és értékítélete jól érzékelhető a korban más szerzőknél is – természetesen itt is fontos egyéni különbségekkel. Shakespeare többnyire rokonszenvvel és megértéssel nyúl a populáris kultúra jelenségeihez, vagy ha kritikával illeti, akkor az mindig az adott karakter vagy szituáció jellemzéséhez járul hozzá (pl. amikor Hamlet Poloniust együgyűségére utalva mondja, hogy „ennek bohózat kell, vagy trágár adoma, különben elalszik” II.2. Arany János ford.⁹). Vele szemben hasonló háttérű, ugyancsak nem egyetemi műveltségű „self-made man” Ben Jonson sokkal erőteljesebb távolságtartást¹⁰ mutat, és szatirikus éllel fogalmaz.

Bertalannapi vásár (1614) című, igazán karneváli tematikájú vígjátékában, melyet az 1631-es kvartócímlap tanúsága és az Előjáték (Induction) alapján 1614-ben a Hope színházban adtak elő, már nemcsak nyílt kritikával illeti a populáris kultúrát, hanem szarkasztikusan, didaktikus céllal mutatja be. Az Előjáték nagyobb felét a művelt Írnok monológja teszi ki, aki leereszkedően és illúziómentesen tekint a tömegeket kielégítő szórakoztatási formákra. Elítéli a nosztalgiát és a közönség rossz ítélőképességéről és ízléséről panaszkodik, akik még mindig a 25–30 évvel korábbi „Jeronimo or Andronicis”-t, azaz Kyd *Spanyol tragédiáját* és Shakespeare korai horror-tragédiáját, a *Titus Andronicust* részesítik előnyben. Nyíltan kritizálja azokat a drámaírókat, „akik Regéket, Viharokat, és más egyéb furcsaságokat szülnek” (Benedek András ford., „like those that beget Tales, Tempests, and such like drolleries” Ind. 124–125), megveti az ilyen szerzőket és darabokat, melyek a tömegek ízlését kívánják kiszolgálni. A *hobby-horse* sem rituális vagy nosztalgikus asszociációkkal együtt jelenik meg az Ügyelő szavaiban az Előjátékban, hanem mint játék, áru a vásáron, valamint a szexuális szabadossághoz kapcsolódóan: „a függőnyt sem hasítják ki, hogy a játékarus (»hobby-horse man«) éjjel besurranhatna a szomszédasszonyhoz szórakozni.” Az angol eredeti még sokatmondóbb: „Nor has he the canvas cut i’ the night for a hobby-horse man to creep in to his she-neighbour and take his leap there!” (Ind. 19–21), azaz a „hobby-horse man”, a falovacskák árusa meghágja szomszédasszonyát („takes a leap” a kanca meghágása).

- ➔ them, as superintendent and lord over their pastimes and sports, namely Satan, Prince of Hell [...] I have heard it credibly reported by men of great gravity and reputation, that of forty, threescore, or a hundred maids going to the wood over night, there have scarcely the third part of them returned home again undefiled. These be the fruits which these cursed pastimes bring forth.” (Stubbes 1583, M3v)

⁹ „he’s for a jig, or a tale of bawdry, or he sleeps” (II.2.496)

¹⁰ Lásd korábban is mint Matuska által kiemelt fontos jelenséget: az elit és középrétegek tudatos távolságtartását a gyakran „vulgárisnak” bélyegzett populáris kultúrától, Burke és Lamb alapján.

A karnevál is megkapja a magáét Jonsontól: a vásár emblematisztikus figurája a kövér Orsolya (Ursula), a „lacikonyhás asszony”, aki mindenféle húst árul a malacoktól a hamvas fiatal lányokig. Azonban Falstaff-fal ellentétben inkább visszataszító jelenség, mintsem a karneváli életöröm megtestesítője. Shakespeare kövér lovagjáról azt mondják, hogy „beszalonnázza a földet” („lards the earth”), amerre jár, Orsolya izzadó és később sebes teste korántsem bír ilyen újjáteremtő erővel. Olyan vehemenciával verejttékezik és panaszkodik, hogy a közönség csak nevetni tud rajta – ahelyett, hogy vele nevetne, mely közelebb állna az általános és közösségi karneváli nevetéshez (Bakhtin 1984, 11–12). Habár ő maga a „vásár töltött galambja” („the fatness of the Fair” II.2.112), és minduntalan összefüggésbe hozzák a karneváli bőséges evés-ivással, egyben törvényen kívüli is, „szajha, kerítőnő meg bordélyos”, sőt, a perlekedő asszonyokkal (scold) is azonosítják – a „cucking-stool” [II.5.106], a perlekedő nők büntetőeszköze volt a korban. Ez a kriminalizált „mesebeli János pap országa” („Lubberland” III.1.71.) aláássa egy életteli, ünnepi populáris kultúra hitelét. Orsolya, a malacpecsenyék „koca-asszonya” a végletekig kommercializált vásári kultúra jelképe, azé a vásáré, ahol a bolondokat lóvá teszik, levetköztetik és kirabolják. Jonson szkeptikus látásmódja tükröződik ebben is: jószímatú drámaíróként felhasználja a populáris kultúra elemeit és szimbólumait, de szerzői attitűdje a kezdetektől fogva világossá teszi, hogy szatirikus komédiája didaktikus célokat szolgál, a butaság és az ebből eredő bajok leleplezése a fő cél. A *Bertalannapi vásárban* a ‘hobby-horse’ olcsó, haszontalan falovacskaként jelenik meg, olyan értéktelen árucikként, mint a játékbabák és bábjátékok.

A populáris kultúrával összekapcsolódó butaságok és bajok leleplezése az egyik főszereplő, Cokes (Kakukk Bertalan) neve: a „cokes” a korban az együgyű bolondra utalt (Hibbard jegyzete, Jonson 34). Cokes vidéki fiatalember, aki egy egész játékboltot vásárol fel, teli falovacskákkal és babákkal. Gyermekien vágyik játékokra, és gyermeki könnyelműséggel veszíti el dolgoit, míg örvendezik egy körte megszerzése felett. Cokes nosztalgikusan idézi fel gyermekkori élményeit, amikor is a tűzhely mellett az oda felfüggesztett balladákat hallgatta dadájától (III.5. 43–45) – a balladák iránti naiv lelkesedése a *Téli rege* naiv pásztorlánykájával, Mopsával rokonítja.

A *Bertalannapi vásár* a populáris kultúra korrumpálódását több szinten is megjeleníti. A vásár alvilágát a balladaárus Csalogány és a zsebmetsző Érvágó duója mozgatja, akik összedolgozva fosztják meg Cokes-t/Kakukkot ruháitól és erszényétől – módszerük a korban igen népszerű csalóellenes pamfletek trükkjeit idézi. Csalogány balladáit még nagyobb badarságot és képtelenséget énekelnek meg, mint Autolycuséi, így a paródia még nyilvánvalóbb az ilyen

balladacímekben, mint a mint pl. „A szélmalom, mit elfűtt a boszorkány” („The Windmill blown down by the witch’s fart”) (II.4.16.) – Benedek András fordítása sajnos itt elkendőzi a lényegét: a szélmalmot a boszorkányfing dönti le. Összességében Jonson vígjátéka jól tükrözi azt a távolságtartó attitűdöt, mely a XVII. század közepére-végére átalakította a populáris kultúrához való viszonyulást. A felső társadalmi rétegek és a rájuk mindinkább hasonlítani igyekvő középrétegek („middling sorts”) az udvari viselkedés decorum-eszményének jegyében tudatosan egyre növekvő távolságot igyekeznek tartani a populáris kultúrától, melyet ettől fogva „vulgárisnak” bélyegeztek, bár még jól ismert volt számukra. I. Jakab uralkodásának második évtizedétől fogva azonban átpolitizálódott a populáris kultúra jelentése és a hozzá való viszony – az 1618-ban a király által kiadott *Book of Sports (Mulatságok könyve)* ugyan megvédte a mulatságokat a középrétegek növekvő ellenszenvével szemben, és királyi szóval engedélyezte azokat, ezzel egyfajta politikai szövetséget hozva létre a legalsó rétegek és a királyi hatalom között, mintegy előkészítve a közelgő polgárháború fő konfliktusát (Hutton 1994, 196–198). Mindazonáltal ekkorra a századfordulón még élő emlékként és nosztalgikusan, akár távolságtartással is, de tagadva megőrzött és megidézett populáris kultúra visszafordíthatatlanul átalakulóban volt: kommercializálódása mellett a Stuart-korban egyre inkább a politika részévé vált, és így elszakadt gyökereitől. Angliában a XVII. század közepére-végére megvalósult az az erőteljesebb szétválasztása a populáris és elit kultúrának, mely korábban szinte elképzelhetetlennek tűnt.

Irodalom

- Assmann, Jan. 2006. *Religion and Cultural Memory: Ten Studies*. Stanford: Stanford University Press.
- Bakhtin, Mikhail. 1984 (1968). *Rabelais and His World*. Ford. Iswolsky, Helen. Bloomington: Indiana University Press.
- Breton, Nicholas. 1600. *Pasquils Mistressse: or The Worthie and Unworthie Woman, With the Description and Passion of that Furie, Jealousie*. London: Thomas Fisher. *Early English Books Online*. (2012. aug. 15.)
- Burke, Peter. 2009. *Popular Culture in Early Modern Europe*. Aldershot: Ashgate Publishing, Ltd.
- Cressy, David. 2003. Levels of Illiteracy in England, 1530–1730. In *Society and Culture in Early Modern England*. 29–44. Aldershot: Ashgate.
- Forrest, John. 1999. *The History of Morris Dancing 1458–1750*. Cambridge: James Clarke and Co.

- Fox, Adam. 2000. *Oral and Literate Culture in England, 1500–1700*. Oxford: Clarendon.
- Garry, Jean. 1983. The literary history of the English Morris Dance. *Folklore* 94 (2): 219–28.
- Gillespie, Stuart–Rhodes, Neil. 2006. *Shakespeare and Elizabethan Popular Culture: Arden Critical Companion*. London: Cengage Learning.
- Hutton, Ronald. 1994. *The Rise and Fall of Merry England: The Ritual Year, 1400–1700*. Oxford: Oxford University Press.
- Jonson, Ben. 1961. *Bertalan napi vásár*. Ford. Benedek, András. In *Angol reneszánsz drámák*. 311–436. Budapest: Európa.
- Jonson, Ben B. 1631. *Bartholmew Fair*. Szerk. Hibbard, G. R. (1994), London: A&C Black.
- Lamb, Mary Ellen. 2006. *The Popular Culture of Shakespeare, Spenser and Jonson*. London and New York: Routledge.
- Laroque, Francois. 2011. The Hybridity of Popular Culture in *The Winter's Tale*. *Sillages critiques* 13. (2011) <http://sillagescritiques.revues.org/2371>. (2011. máj. 14.)
- Laroque, François. 1993. *Shakespeare's Festive World: Elizabethan Seasonal Entertainment and the Professional Stage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- The Oxford English Dictionary*. 1989. Oxford: Clarendon Press.
- Paster, Gail Kern–Howard, Skiles. 1999. *William Shakespeare: A Midsummer Night's Dream. Texts and Contexts*. Boston, New York: Bedford/St. Martin's.
- Pikli, Natália. 2010. Across cultures: Shakespeare and the carnivalesque shrew. *European Journal of English Studies*. 14 (3): 'Cultural Histories' (December 2010) Szerk. Barrow, Logie, Bigand, Karin. 235–248.
- Pikli, Natália. 2013. The Prince and the Hobby-Horse: Shakespeare and the Ambivalence of Early Modern Popular Culture. *Journal of Early Modern Studies* 2: 119–140.
- Pikli, Natália szerk. 2015. „Such flirts as they”: The hobby-horse in early modern emblem books. In *The Power of Words: Papers in Honour of Tibor Fabiny's Sixtieth Birthday*. 305–316. Budapest: L'Harmattan.
- Robertson, Jean, szerk. és életrajz. 1952. *Poems by Nicholas Breton*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Shakespeare, William. 1997. *Hamlet*. The Arden Shakespeare, Second Series, szerk. Jenkins, Harold. Walton-on-Thames: Thomas Nelson.
- Shakespeare, William. 1999. *Henry VI Part 2*. The Arden Shakespeare, Third Series, szerk. Knowles, Roland. London: Methuen.
- Shakespeare, William. 2006. *The Winter's Tale*. The Arden Shakespeare, Second Series, szerk. Pafford, J. H. P. London: Thomson Learning.
- Shakespeare, William. VI. Henrik 2. rész, Szentivánéji álom, Téli rege. In *Shakespeare összes művei*. Budapest: Európa.

Stubbes, Philip. 1583. *The Anatomie of Abuses*. London: Richard Johnes. Early English Books Online. (2012. aug. 5.)

FORMS AND TRANSFORMATIONS OF EARLY MODERN POPULAR CULTURE IN ENGLAND

The article attempts to outline in brief the results of the complex interaction between elite and popular cultures in Shakespeare's age, illuminating the main tendencies with examples taken from William Shakespeare's, Ben Jonson's and other lesser known contemporary authors' (Philip Stubbes, Nicholas Breton) works, focusing on how public theatre and popular book publishing used and transformed originally oral and ritual non-profit productions, turning them into commercial and sometimes political or critical forms. The research is based mostly on a wider range of written records of different status, genre and origin, thus hoping to clarify general tendencies. Critical distinction is also applied with regard to not only the consequences of transforming ritual-oral phenomena into printed text, as explained in Jan Assmann's theory of cultural memory, but also to different authors' varying methods of alluding to phenomena of contemporary popular culture.

Keywords: popular culture, early modern England, Shakespeare, public theatre, book publishing.

VARIJANTE POPULARNE KULTURE RANOG MODERNOG DOBA U ENGLESKOJ

Rad u kratkim crtama prikazuje pojave koje su nastale u ranom modernom dobu Engleske kao rezultat kompleksne interakcije popularne i elitističke kulture. Oslanjajući se uglavnom na dela Viljema Šekspira, Bena Džonsona i drugih manje poznatih autora (Filipa Stabsa, Nikolasa Bretona), analizira se način na koji su pozorište i popularno izdavaštvo tog doba prvobitna oralno-ritualna i neprofitno orijentisana dela iskoristili i preinačili shodno interesima svoje industrije zabave, politike i shodno ciljevima kritike. U istraživanju se, da bi došlo do izražaja opšte tendencije, analiziraju tekstovi različitog statusa, porekla i žanrova, ali se pažnja posvećuje i tananim razlikama koje delimično proizilaze iz činjenice da se usmeno-ritualne pojave nastoje sagledati posredstvom pisanih tekstova (sa tim u vezi, vidi teoriju Jana Asmana o kulturnim sećanjima), a delimično se mogu svesti na to da su različiti autori za potrebe svojih ciljeva elemente popularne kulture koristili na različite načine.

Ključne reči: popularna kultura, rano moderno doba u Engleskoj, Šekspir, pozorište, izdavaštvo.

STRÓBL Erzsébet

Károli Gáspár Református Egyetem
Anglisztika Intézet, Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszéke
Budapest
erzsebet.strobl@gmail.com

A TUDOR UDVARI KULTÚRA ÉS AZ ERZSÉBET-KULTUSZ¹

Tudor Court Culture and the Cult of Elizabeth I

Kultura dvora Tjudor i kult Elizabete I

A tanulmány a XVI. századi angol udvar kiemelkedő kulturális hatását vizsgálja. A korszak meghatározó alakja VIII. Henrik, aki mind humanista művészetpártolója, mind a politikai célok érdekében bevezetett vallási reformjai által megteremtette az alapját a század második felében kibontakozó pezsgő irodalmi életnek. A korszak másik nagy uralkodója, I. Erzsébet udvarának tagjai között található például Philip Sidney és Walter Raleigh, kik politikai befolyásuk mellett ezen időszak kiemelkedő költői is. Az Erzsébet királynőt körülvevő reprezentáció részeként írta legjelentősebb műveit John Lyly, George Gascoigne és Edmund Spenser, sőt a királynő dicsőítésére létrejött külön nyelvezet áthatja a kor alkotásait. Míg a Tudor-uralkodók udvara mind irodalmi, mind művészeti téren iránymutató, addig a XVII. században a királyi udvar szerepköre elhalványul.

Kulcsszavak: Tudor-udvar, Erzsébet-kultusz, *querelle des femme*, reprezentáció.

A XVI. századi Angliában megnőtt a királyi udvar kulturális szerepe a Tudor-uralkodók központosított politikai hatalma és az egyházat a király fennhatósága alá helyező angol reformáció következtében. A püspökök önállóságának megszűnésével és a szerzetesházak feloszlásával eltűntek az udvartól független kulturális központok, és az udvar vált a humanista műveltség hordozójává. Az

¹ A tanulmány *Az angol irodalom magyar története* című, K101798. számú OTKA-pályázat részeként készült.

udvari körök az irodalomra is meghatározó hatást gyakoroltak, tagjai nemcsak az irodalom pártolás tekintetében, hanem aktív költői tevékenységük által is részt vállaltak benne, sőt Erzsébet uralkodása idején a királynőt dicsőítő kultusz egyedi nyelvezete sok irodalmi mű ihletőjévé és stílusának hordozójává vált. Viszont a skót Stuart-ház trónra lépésével e vezető szerep háttérbe szorult, és az udvar irodalmi befolyása a XVII. századra elhalványult.

A Tudor-királyok udvara – élén a humanista műveltségű uralkodóval – jelképezte a XVI. század ideálját, a műveltség és kifinomult ízlés lehető legteljesebb birtokosát. VIII. Henriket (1509–1547) a kor egyik legműveltebb uralkodójának tartották, 1515-ben a velencei követ így írt róla:

E higgadt király nemcsak a fegyverforgatásban jártas, rettenthetetlen, és testi adottságai kiválók, hanem hasonlóképpen tehetséges és meg van áldva a legkülönbözőbb szellemi képességekkel. [...] Beszél angolul, franciául, latinul, jól ért olaszul, játszik majd minden hangszeren, jól énekel és komponál, körültekintő és bölcs, és mentes minden kicsapongástól (idézi Anglo 1969, 116, ford. S. E.).

Henrik gyermekeit a legelismertebb tudósok oktatták, a spanyol humanizmus jeles képviselője, Juan Luis Vives Mária számára írja meg *A keresztény nő neveltetése* (1529) című művét. Edward és Erzsébet nevelői között is olyan nevek találhatók, mint például John Cheke (Cambridge legelső görögprofesszora), Jean Belmain (francia hugenotta tudós), Roger Ascham, ki a korszak leghíresebb nevelésméleti könyvét írta, és a tudós William Grindal, Erzsébet görög és latin tudásának megalapozója.

E magas műveltséget az udvar minden tagjától elvárták, az udvaroncok tulajdonságai között szerepelt a nyelvek ismerete, az ékesszólás, a költészetben és zenében való jártasság. A kora újkori társadalom egyik leghíresebb, az ideális udvaronc képét megfestő műve, Baldassare Castiglione *Az udvari ember* (1528) című írása, érvényes a szigetországra is, habár angol fordítása csak 1561-ben jelent meg Thomas Hoby tollából. A korszak első felének nagy írói és költői maguk is udvaroncok voltak, azaz a király közvetlen szolgálatában álltak, mint pl. Thomas More (Morus Tamás), Thomas Elyot, Thomas Wyatt és Henry Howard, Surrey grófja. De Erzsébet (1558–1603) uralkodása alatt is a legcsiszoltabb irodalmi stílust képviselő Philip Sidney a királynőt körülvevő legszűkebb körhöz tartozott, ugyanúgy, mint Walter Raleigh, a lírai és pásztorköltészet képviselője, a királynő egyik kegyence. Aki nem volt a királyi udvartartás tagja, az is mind az udvar köré sereglett az előmenetel és jó állás reményében, hiszen az írásból nem lehetett önmagában megélni. Céljuk

elsősorban az volt, hogy az udvarban képzettségükkel és képességeikkel pozíciót nyerjenek, vagy valamely híres udvaronc pártfogására szert tegyenek. Az udvarhoz tartozás, de legalábbis az „udvari” ízlés utánzása a kor legrangosabb műveltségéhez való tartozást jelentette.

Az udvari kultúra legfőbb megjelenési formájának az ünnepek alkalmával szervezett szórakoztatás tekinthető. Míg az egyházi év ciklikusan visszatérő ünnepei az udvarban általában zárt ajtók mögött zajlottak, és keveseknek voltak hozzáférhetőek, úgy – a középkori szokás szerint – az országot beutazó király városi fogadása, vagy a koronázási ünnepségek, illetve az Erzsébet-korban meghonosodó trónra lépési nap lovagi tornái a tömegek számára is látható módon közvetítették az udvar fényét, hatalmát és propagandáját.

Az egyházi év ünnepei köré rendeződő udvari rítus keveset változott az új, megreformált hitélettel. Habár bizonyos – főleg a szentekhez kötődő – egyházi ünnepek eltűntek a reformáció hatására, a legfőbb, Krisztushoz, Máriához és az apostolokhoz fűződő napok megmaradtak (Kisby 2001, 44–75). A téli ünnepkör tradicionális kezdete november 1-je, mindenszentek ünnepe, a középkorban ekkor – néha december 6-án – választották meg a „felfordulás fejedelmét” (*Lord of Misrule*), akinek „uralma” a bolondozás és féktelen jókedv jelképe. Noha az egyházi körökben VIII. Henrik betiltotta a hasonló szerepet képviselő „fiú püspökök” választását 1541-ben, a világi udvartartásokban fennmaradt a felfordulás fejedelmének tiszte, sőt a gyermekkirály, VI. Edward alatt élte virágzását. Erzsébet uralkodásának idején már csak az oktatási intézményekben játszott jelentősebb szerepet, többek közt a londoni négy jogász kollégiumban (*Inns of Court*), ahol a karácsonyi ünnepkör napjain ő irányította a programokat. A karácsony tizenkét napja december 25-étől vízkereszt (január 6.) napjáig tartott, mely alatt a lakomákat sok esetben maszkák kísérték², és vízkereszt ünnepén színielőadást mutattak be az udvari vagy meghívott színészek. A téli ünnepek közül még gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén (február 2.) és a böjti időszak kezdete előtt, azaz a hamvazószerdát megelőző néhány napon – elsősorban húshagyó kedden – tartottak még rendszeresen színielőadást. A színjátszásban és szórakoztatásban elől jártak a londoni jogász kollégiumok is, melyek Oxford és Cambridge után szinte a legfontosabb oktatási intézményeknek számítottak. Itt képezték tulajdonképpen az állami hivatalnokokat, így a későbbi udvaroncokat, akik közül nem egy járt a négy kollégium valamelyikébe, azaz az itteni pezsgő irodalmi élet és színjátszás az udvari élet lenyomata,

² A Tudor-maszk egy álarcos, zenés felvonulás, rövid allegorikus jelenettel, illetve szöveggel, s végén a közönséget is bekapcsoló tánccal.

sőt mulatságaikon gyakran az uralkodó is részt vett. Míg kezdetben a diákok adták elő darabjaikat és fordításaikat, melyek legtöbbször „udvari” témák, azaz a hatalom és hatalomgyakorlás problémakörét feszegették (pl. *Gorboduc*, 1561), úgy később egyre gyakrabban hívtak meg külső színtársulatokat, így például 1598. december 28-án a Gray’s Innben Shakespeare *Tévedések vigjátékát* játszották, illetve 1602 gyertyaszentelőjén a *Vízkereszt vagy amit akartok* című darabját. Az udvarban sokszor léptek fel fiúársulatok is, azaz a Chapel Royal- és a Szent Pál-székesegyház kóristái, kiknek műsora alkalmazkodott a fiúszínészek életkorához és az udvari nyelvezethez (ilyen volt például John Lyly legtöbb színdarabja).

A kora újkori Angliában a karácsonyi ajándékozás január elsején történt, és az udvari humanista műveltséget jól szemlélteti, hogy a királyi ajándékok között nemcsak pénz, ékszer, kelmék, ruhadarabok és más értéktárgyak szerepeltek, hanem nagy számban könyvek is. A gyermek Erzsébet Marguerite de Navarre *Le Miroir de l’âme pécheresse* (*A bűnös lélek tükre*) meditációját ültette át angolra mostohaanyjának, Katherine Parrnak 1544-ben, 1545-ben pedig Kálvin *Institution de la Religion Chrestienne* (*A keresztény vallás rendszere*) első fejezetének angol fordítását ajándékozta, míg ugyanebben az évben apjának, VIII. Henriknek Parr *Prayers or Meditations* (*Imák és meditációk*) gyűjteményét saját latin, francia és olasz fordításában. Erzsébet uralkodása alatt huszonnégy évről maradt csak fenn az ún. „ajándéklista” (*gift rolls*), de ezeken több mint 150 nyomtatott könyv vagy kézirat szerepelt: bibliák, egyházi könyvek, klasszikus művek, sőt versgyűjtemények, fordítások és énekeskönyvek (Lawson 2007, 133–172).

Több olyan ajándékról is tudunk, melyet az udvar figyelmére áhítózó személy írt, s ez alkalmat használta fel saját képességeinek bemutatására és propagálására. Például 1576. újév napjára George Gascoigne a *The Tale of Hemetes the Heremyte* [*Hemetes, a remete története*] című kéziratot készítette a királynőnek, mely az 1575 őszén Woodstockban Erzsébetnek előadott történet latin, olasz és francia fordítása. A művet több saját kezű illusztráció is díszíti, melyből a legfigyelemreméltóbb saját portréja, mely szinte arcátlanul előtérbe helyezi a katonaköltő érdemeit és szolgálatait. A kompozíción Gascoigne egyedül jelenik meg Erzsébet királynő előtt, dupla portréként történő ábrázolásuk – a költő alázatos térdhajtása ellenére – rendkívül magabiztos, szinte provokatív, melyet Gascoigne központi elhelyezése és a feje felett glóriaként lebegő babérkoszorú tovább erősít. A mennyezeten átnyúló, mottót tartó kéz a királynő szolgálatába ajánlja Gascoigne-t, aki félig katonának, félig költőnek öltözötten – „*Tam Marti quam Mercurio*” [„mint Mars, mint Mercurius”] – mind vitézi, mind

intellektuális képességeit kidomborítja (Austen 2008, 139–144). E merészség és közvetlen megszólítás vetülete annak az attitűdnek, mely a királynő korai reprezentációjában tapasztalható, és mely bátorította és elősegítette az őt dicsőítő kultusznyelvezet kialakulását.

Már a középkorban is az udvari protokollhoz tartozott az uralkodó személyének tisztelete, de az Erzsébet királynő körül kiépülő kultusz és annak bő bibliai, mitológiai és más irodalmi hagyományokból merítő eszköztára messze túlhaladta ezt, és összefonódott a szigetország protestáns identitásának kifejlődésével és a nemzeti különállás gondolatával. E kultusz kialakulásának és kiépülésének állomásait jól dokumentálják a királynő évente ismétlődő nyári vonulásai, melyekre az udvar általában a nyári egyházi ünnepnapok, pünkösöd és Szent Iván-éj utáni időszakban indult. Az erősödő Erzsébet-kultusz részeként további két ünnep került a naptárba, az 1570-es évek közepére a trónra lépés napja (november 17.) és a 80-as évek közepére a királynő születésnapja (szeptember 7.). Ugyan 1591-ben egy londoni pamflet (Lodowike Llloyd *The Triplicities of Triumphs*) már hármasszünnepről beszél – a koronázás napját (január 15.) bevonva az ünnepkörbe –, de ez utóbbi alkalom inkább csak az író antik uralkodókultuszt utánzó túlzásának tűnik, mert nem maradt fenn róla semmi dokumentum. Viszont november 17-e annyira gyökeret vert az országban, hogy az Erzsébet halálát követő évtizedben felélesztették, és egészen a XVIII. századig fennmaradt mint a katolikusellenes agitáció egyik fő látványossága és eszköze.

Erzsébet királynő kultuszának egyik fontos összetevője a női uralkodó státusz legitimációja, mely a középkorból származó *querelle des femmes* (a nők testi és szellemi képességeiről szóló vita) részének is tekinthető, mely ugyanakkor válaszolt a korabeli katolikus női uralkodókat bibliai alapon kikezdő protestáns retorikára is. John Knox skót prédikátor hírhedt támadása a két katolikus uralkodó, az angol Tudor Mária és a skót régens Guise Mária ellen (*The First Blast of the Trumpet Against the Regiments of Women*, 1558 [*A nők szörnyű uralma elleni első harsonaszó*]) éppen abban az évben jelent meg, mikor Erzsébet trónra került. Erzsébet első nyilvános szereplése – az 1559-ben a koronázás előtti napon lejátszódó londoni bevonulása – nemcsak a tradicionális, új királyt dicsőítő látványos életképeket – a Tudor dinasztiát magasztaló és a jó hatalomgyakorlást kidomborító jeleneteket – foglalta magában³, hanem alkalmat terem-

³ A város különböző pontján emelvényt, illetve színpadot emeltek, hol gyermekek különféle allegorikus jelentéssel felruházott életképet alkottak és adtak elő. Az életképek magyarázata a színpad mellett függött, de az uralkodó átvonulásakor ezeket előszóban is elmagyarázták.

tett Knox támadásainak megválaszolására, egy protestáns női uralkodószerep felvázolására. A londoni bevonulás egyik központi eleme a *Veritas temporis filia* [az Igazság az Idő leánya] életkép volt, melyben Erzsébet és az idő által börtönéből kiszabadított fiatal leány, az Igazság allegorikus alakja közvetlenül megfelleltethetőek voltak. A mottó külön jelentőséggel bírt amiatt is, hogy Knox pamfletjének címodalán szerepelt – hiszen egy korai, protestánsok által használt katolikusellenes embléma volt –, s Knox éppen az okból idézte, mert a katolikus Tudor Mária is jelmondatának tette meg. London a többszörösen fel- és kihasznált jelíget egy újabb fordulattal Erzsébet királynőre alkalmazta, őt az Igazsággal, pontosabban a protestáns hitigazsággal azonosította, melyet az életképben a neki átnyújtott anyanyelvű Biblia jelképezett. Ugyancsak programadónak tekinthető – a későbbi királynői retorika szempontjából – az erények és az általuk eltapodott bűnök ábrázolásának magyarázata, hol Erzsébet első erényeként emelték ki az igaz hitet. Az utolsó életkép, melyben az ószövetségi Debóra parlamenti talárban tanácsot ült hat férfi körében, a jó tanácsadók szükségességét és fontosságát hangsúlyozza, egy olyan aspektust, mely a női uralkodást ugyan legitimálta, de Erzsébetnek később sok bosszúságot okozott.

Habár sok esetben az udvar anyagi segítséget nyújtott, és ezáltal felügyelte a királyi bevonulások készülleteit, mégis a városok önkifejeződését láthatjuk ezekben az efemer alkotásokban. Így például Tudor Mária és II. Fülöp londoni bevonulásakor (1554) a dinasztiaát bemutató képen VIII. Henrik kezébe *Verbum Dei* [Isten igéje] felirattal Bibliát helyezett a város, és a winchesteri püspök csak később, a királyi pár távozása után tudta azt kesztyűre cseréltetni. Mivel hivatalosan a városvezetés és a városi céhek rendezték ezeket az alkalmakat, így az általuk előadott látványosságok és a város különböző pontján felépített emblematisztikus színpadok elsősorban az ő üzeneteiket, kéréseiket és reményeiket ábrázolták. Sőt a tervezettekén túl az esemény természetéből fakadóan az ünneplők spontán önkifejeződése, az uralkodó előre meg nem koreografált válaszlai és az időjárás viszonyosságai is hozzájárultak az esemény drámaiságához. Az alkalmakról később publikált beszámolók viszont már egy tudatosan propagandisztikus összkép kialakítását tűzték ki célul. Az 1569-es északi katolikus lázadás és az azt támogatni hivatott, Erzsébetet kiátkozó pápai enciklika (*Regnans in excelsis*, 1570) hatására fokozatosan kibontakozó királynői dicsőítés először e nyilvános városi bevonulások alkalmából érhető tetten.

Míg Erzsébet első nyári vonulásain a helyi hagyományok és kezdeményezések domináltak, úgy az 1570-es években egyre nagyobb szerepet kaptak a hivatásos írók, akik szolgálataikat a városoknak és a privát vendéglátóknak felajánlva igyekeztek udvari befolyást szerezni. Az általuk létrehozott irodal-

mi nyelvezetből építkezett a kibontakozó Erzsébet-kultusz, mely az udvarban már az 1580-as évekre a dráma, a költészet és más irodalmi alkotások egyik ihletője lett. Míg a királynőt az 1572-es warwicki látogatásán még csak harci játékkal és tűzijátékkal szórakoztatták, addig az 1574-es bristoli bevonuláson a háromnapos harci viadal köré Thomas Churchyard allegorikus kerettörténetet szerkesztett, és azt az eseményekhez több-kevesebb sikerrel illesztve adták elő.

1575-ben Kenilworthben a különlegesen hosszú és fényűző királynői látogatás alkalmából még a helytörténeti és a népi hagyományok is jelen voltak – mint például Coventry városának húsvétkeddi játéka és egy falusi lakodalmas –, de a központi szerepet már az artúri mondavilág és az antik mitológia ihlette életképek, drámai jelenetek és párbeszédek kapták. A vendéglátó, Robert Dudley által alkalmazott George Gascoigne több látványosságot is írt: az elsőben a királynő a Tó asszonyát pusztá jelenlétével szabadítja ki Sir Bruse *sans pitié* [könyörtelen] fogságából, a másodikban a királynőt mint Diana istennő egy nimfáját ábrázolta. Mindkét esetben Gascoigne természetfeletti képességekkel ruházta fel Erzsébetet, a dicsőítés nyelvezte már meghaladja az uralkodónak kijáró tisztelet retorikai konvencióit. Ugyanezen év őszén a woodstocki királyi birtokon tett látogatáson már kizárólag a költői képzelet alkotta mitikus jelenetek domináltak. A *Hemetes, a remete története* három eseményszázból font monológjának végkifejlete ismét Erzsébet csodatevő erejét hangsúlyozta: a királynő jelenlétében a szerelmesek egymásra találnak, a kóbor lovag beteljesíti küldetését, és a vak remete gyógyulást nyer. Míg Kenilworthben a keresztény király gyógyító erejébe vetett hitnek megfelelően Erzsébet görvélykórosakat érintett, úgy e jelenetekben a pogány mondavilág szereplőjeként kultikus erővel ruházták fel személyét. Woodstockban jelenik meg először kultuszának egyik legfontosabb későbbi eleme, a szűz királynő imázsa. A *Hemetes* jelenet folytatásaként később előadott színdarabban a szerelmespár ifjú hölgytagja, ki apja trónjának várományosa, inkább feladja szerelmét, mint hogy hűtlen legyen apjához és országához.

1578-ban Wansteadben Philip Sidney *The Lady of May* [*A pünkösdi királynő*] műve a pásztorköltészethez köti a kultuszt: Erzsébetnek – mint „minden szépség birtokosának [...] és minden szerelem tárgyának” (Sidney 2014, 2: 556, ford. S. E.)⁴ – bíráskodnia kell egy erdész és egy pásztor közti költői versenyen. Az erdei jelenet az időtlen Aranykort idézi, és előrevetíti azt a számtalan művet, melyben Erzsébet mint a Vergilius által megjövendölt Astrea visszatér a Földre, békét, igazságot és bőséget hozva. Az 1579-ben Edmund

⁴ „...to whom all beauties force is lent [...] to whom all Loue is bent”

Spenser tollából megjelenő úttörő jelentőségű eklogagyűjteményben, a *The Shepheardes Calender*ben [*Pásztorkalendárium*], Erzsébet már mint „a pásztorok királynője” szerepel: „Szép Elisát éltesd ezüst daloddal, / lantos, derék; / szüzek éke, áldja boldog napokkal / soká az ég. / Mert ő a hétágú síp jó leánya, / mellyel Pán nemzette, pásztor-világra: / áldása rajta, / mert égi fajta / szépség, és nincs foltja-hibája” (ford. Tandori Dezső).⁵ Ez áprilisi eklogát záró sorok Erzsébetet szinte már istenítik: „O quam te memorem virgo? / O dea certe” [Minek nevezzelek, ó szűz? / Ó istennő, biztosan] (Spenser, 162–63). George Peele 1584-ben kiadott *The Arraignment of Paris* [*Paris ítéletének újratárgyalása*] című színdarabja Erzsébet személyét a színpadra emeli – nemcsak a kora újkori szokásnak megfelelően, ahol a legelőkelőbb vendégek valóban a színpadon ültek, és a látványosság részei voltak –, hanem a királynő a drámai cselekménysor része lesz. Az isteni tanács Dianát kéri fel az új ítélet kihirdetésére, aki az Aranyalmát Venus helyett Erzsébetnek ítéli oda, mint a szépség, a hatalom és a bölcsesség megtestesítőjének.

A költői képekben egyre bővülő Erzsébet-kultusz egyik legteljesebb kifejeződése az 1580-ban kiadott *Euphues and his England* [*Euphues és Angliája*] egyik fejezete, a „Euphues’ Glass for Europe” [„Euphues tükre Európának”], hol az ország és királynőjének dicsérete ötvöződik, s egyben követendő példaként áll Európa számára. Lyly későbbi drámáit is átítatja a királynő uralkodását dicsőítő nyelvezet egy-egy aspektusa: a jó uralkodó önfeláldozása és udvarának műveltsége (*Campaspe*, udvari bemutatója 1584. január 1.); a szűzi uralkodó imázsa (*Sappho and Phao*, udvari bemutatója 1584. február 3.), a bölcs és hatalmas szűz királynő, aki az emberek szívében uralkodik (*Endymion*, udvari bemutatója 1588. február 2.). Mint oly sok más író, Lyly darabjai is Anglia növekvő önbizalmát, erejét és vállalkozó kedvét tükrözik, melyet a spanyol Nagy Armada feletti 1588-as győzelem csak tovább fokozott. Anglia egyre nagyobb helyet követelt magának a világban, 1585-től aktív részt vállalt a németalföldi szabadságharcban, és elindította első kísérleteit az Újvilág gyarmatosítására. Ez utóbbi vállalkozás népszerűsítésének irodalmi vetülete az a magyar Budai Parmenius István által írt latin nyelvű költemény (*De navigatione* [*A hajózásról*], 1582), mely a gyarmatosítás magyarázatául éppen az Erzsébet-kultusz retorikáját használja fel.

⁵ „Of fayre Elisa be your siluer song, / that blessed wight: / The flowre of Virgins, may shee florish long, / In princely plight. / For shee is Syrinx daughter without spotte, / Which Pan the shepherds God of her begot: / So sprong her grace / Of heauenly race, / No mortall blemishe may her blotte” (12v).

Hároméves európai peregrináció után Parmenius 1581 táján Oxfordba érkezett, ahol Richard Hakluyt – a híres földrajztudós – barátjaként megírta Humphrey Gilbert tervezett észak-amerikai útjának dicsőítését. A költemény nem csak Gilbertnek és az angol utazóknak állít emléket, hanem megragadja a lehetőséget, és Anglia Európán belül elfoglalt különleges helyzetét magasztalja. Átvéve az Erzsébet-kultusz nyelvezetét Anglia egy új aranykor megtestesítője lett, hol béke és jog uralkodik, hol a múzsákat tisztelik, a kereskedelem virágzik, és hol a királynő „Nympha, diis dignas laudes auquare Latinis” [„nimfa, kit a latin istenekkel együtt dicsérnek” – ford. Ács Tibor 1962, 121]. A megszemélyesített Amerika kezét nyújtva könyörög az országhoz és a királynőhöz, hogy hozzák el neki is az igaz hitet és az igaz aranykort, melyet a spanyolok arany után áhítózó kapzsiságával és a bálványokat tisztelő hitével állít szembe. Ez az első példája a gyarmati propagandában annak, hogy Erzsébet királynő kultuszát a terjeszkedés igazolására és sürgetésére használják fel.

Az 1580-as években Erzsébet nem indult nyári vonulásra a katolikus fenyegetettség miatt, viszont a trónra lépésének ünneplése egyre pompásabbá vált. November 17-e 1576-ban egyházi ünnep lett, azaz harangzúgás, istentisztelet, e napra írt prédikációk és imák kísérték. De egyre szélesebb körben, főleg az ország központi területein, a nap népünneppé alakult tábortüzekkel és utcai látványosságokkal (Strong 1995, 121–144). Az udvar által e napon rendezett lovagi tornákat allegorikus jelenetek, élőképek és látványos felvonulás kísérték, ezekre mindenki jegyet válthatott. Erzsébet dicséretét bonyolult szimbólumok, rejtett értelmű emblémák, mitikus utalások, párhuzamok zengték, melyek személye és az ország köré sajátos és összetett mítoszt fontak. Edmund Spenser monumentális költeményének, a *The Faerie Queene*-nek [*A tündérkirálynő*, 1590, 1596] varázslatos világa, többretegű allegóriája e forrásból táplálkozik. Az eredetileg tizenkét könyvre tervezett alkotás fele készült el, mindegyik beszámol egy-egy erényt képviselő lovag kalandjáról, kik – a tervezett kerettörténet szerint – a Tündérkirálynőtől kapott próbatételeket teljesítik. Erzsébet királynő udvarát a költői képzelet Tündérországba röpíti, ahol Gloriana – az Erzsébet dicsőségét megszemélyesítő királynő – uralkodik, és hol az időtlen és földrajzilag meghatározatlan térben erények és bűnök, igaz hit és babonáság, látszat és valóság küzdenek. Spenser Sir Walter Raleigh-nek írt levelében a művet közvetlenül egy fiktív udvari látványossággal magyarázza, miszerint a könyvek Gloriana tizenkét lovagjának a karácsony tizenkét napján ismertetett tizenkét próbájáról szólnak (Spenser 1987, 17). A műben megtalálhatók a királyi bevonulások és udvari látványosságok műfaji elemei, a statikus élőképek, az allegorikus szereplők, a maszka, illetve az epizodikus és laza szerkezeti felépítés. *A tündérkirálynő*

nemcsak Erzsébet királynő körül épít „tündérvilágot”, hanem azt egybeköti a Tudor dinasztia magasztalásával, Anglia dicsőséges jövőjének ígéretével és a protestantizmus igazolásával, felhasználva a Geoffrey Monmouth XII. századi krónikájában szereplő trójai eredetmítoszt és az Artúr királyt a Tudorok előképeként kezelő VII. Henrik által propagált királyi retorikát.

Spenser *A tündérkirálynőt* Erzsébetnek dedikálta, de az 1590-es kiadás elé tizenhat másik személynek is ajánlóverset írt, köztük Sir Christopher Hatton főkancellárnak, Lord Burghley főkincstárnoknak, Francis Walsingham miniszternek, Lord Howard főadmirálisnak, Lord Hudson főkamarásnak, Oxford és Essex grófjának, Walter Raleigh-nak és Philip Sindney hűgának, Pembroke grófnőjének, azaz az udvar színe-javának. Spenser igyekezete, hogy költeményének megfelelő patrónust találjon, jól szemlélteti a Tudor-kori irodalom udvartól való függését, mely csak az 1590-es évekre változott meg. Alistar Fox az irodalompartolás hanyatlását ebben az évtizedben közvetlenül a rezsimbe vetett bizalom megrendülésével és a feszültségek növekedésével hozza összefüggésbe (Fox 1995, 241).

Erzsébet uralkodásának utolsó évtizedét a szakirodalom „Erzsébet második uralmának” is nevezi, mivel az ország növekvő gazdasági és politikai nehézségei következtében megváltozott az ország irányítása (Guy 1995, 1–19). Az idősödő Erzsébet kezéből kezdett kicsúszni a vezetés, a halmozódó problémákra – az ország hadban állt Spanyolországgal, Írországból hadműveletek folytak, a hadicélokra különadókat vetettek ki a népre, állandó lett a katolikus provokáció, rossz volt a termés, pestisjárványok tizedelték a lakosságot, nőtt a nincstelenek száma, és az udvarban egyre élesebb pártviszályok jelentkeztek – egy autokratikusabb stílusú irányítás felelt. Mindez természetesen hatással volt Erzsébet kultuszára is, mely egyrészt fokozódott és hivatalos rituálévá merevedett, másrészt az új írógeneráció számára üres frázissá vált, mely nem hatott már termékenyen az alkotó szellemre, sőt megjelentek a kritikus hangok is.

A központi propaganda szerepét láthatjuk Erzsébet késői portréin, hol a valódi arcvonások helyett a festő az úgynevezett „Mask of Youth” [a fiatalság álarca] sablont illeszti a képbe, és ahol a realisztikus ábrázolástól elfordulva a szimbolikus részletek halmozása figyelhető meg (Strong 1987, 20, 147–148). A királynő „Szivárványos” portréján (ifj. Marcus Gheeraerts vagy Isaac Oliver, 1600–1602 körül) a bukolikus aranykort idéző virágos pruszlik, a Dianára utaló holdas fejdísz, a szűzies kibontott haj, a jó kormányzást jelképező, fülekkel és szemekkel borított palást, a bibliai bölcsességet szimbolizáló kígyóékszer és az isteni békére utaló szivárvány mind egy képen zsúfolódik össze. A kép párhuzamba állítható John Davies 1599-ben megjelenő *Hymnes of Astraea*

[*Astrehimnuszok*] akrosztikus versciklusával, hol a huszonhat dicsőítő himnusz Erzsébetet, mint a Földre visszatért Astreát, huszonhat különböző aspektusból magasztalja.

Ez erőltetett udvari rituálé ellenhatásaként ismét felerősödött a női hatalomgyakorlás kritikája, mely ugyancsak a kultusznyelvezet szókinsztét használta fel és kezdte ki. A tisztaság és szüziesség szimbólumai kétes jelentést kapnak, és az irodalomban ekkor megjelenő erotikus képvilág, mely a korábbi petrarcai hagyományokat visszajára fordította, éppen az udvarral történő szembefordulás eszköze lett (Betts 1998, 153–184). Shakespeare *Szentivánéji álom* című darabjában még megcsillannak a hivatalos kultusz visszfényei, Oberon felidézi a már közhelynek számító Erzsébet-képet, a Nyugat trónusán országló Vesta-szüzet, kire Cupido nyilai nem hatnak (II. i. 157–164), de a cselekmény aláássa a női hatalom, akarat és szüziesség tiszteletét. Titániát, a tündérkirálynőt a legalantasabb módon szégyeníti meg a tündérkirály, Oberon, amiért királyi akaratának ellenszegült: szerelemre lobbantja a számárfejű Zuboly (Arany János ford., Bottom) iránt, és a királynő szerelmét így állati szintre aljasítja. Az athéni fejedelem, Thészeusz menyasszonyát fegyverrel szerzi, Hippolytát, az amazonkirálynőt, csatában győzi le. Az egyszerű athéni polgárok között is semmibe veszik a nők akaratát, hiszen Hermiát apja, Egeus Thészeusz jóváhagyásával házasságra kényszeríti. Hermia büntetése, ha ellenszegül, a halál vagy a zárda, azaz az örök szüzesség, melyet a műben a sorvadással és magánnyal azonosítanak: „Sötét zárdába csukva, holtodig / Sivár apáca lenni s elhaló / Himnuszt rebegni meddő holdvilágon” (1. 1. 71–73, ford. Arany János).⁶

Hasonló kritikus hangot ütött meg John Lyly is, aki az 1580-as években kulcsszerepet játszott az Erzsébet-kultusz kialakításában. Egyik legutolsó darabjában a kultusz egyik kulcselemét, a Diana/Cintia/Hold szimbolikát használta fel és ruházta fel nőellenes tartalommal. Az 1595 körül keletkező színmű, a *The Woman in the Moon [A holdbeli nő]*⁷ a hold szüzi szimbolikája helyett a női princípium negatív aspektusait emeli ki. A darabban ábrázolt Pandóra ugyan az egyedüli nő a Földön, de ugyanakkor teljesen kiszolgáltatott, különböző égitestek befolyása alá kerül, melyek közül Luna (a Hold) hatása a legkárosabb: Pandórát szeszélyessé, ingataggá, kiszámíthatatlanná, sőt, örültté teszi.

Az 1603-ban Erzsébet halálával trónra kerülő skót Stuart dinasztia udvara és művészetpártolása szakított az erzsébeti hagyományokkal, figyelme újra a

⁶ „be in shady cloister mew’d, / To live a barren sister all your life, / Chanting faint hymns to the cold fruitless moon”.

⁷ Mike Pincombe a darab keletkezését 1595 előtti időszakra teszi (Pincombe 1996, 188 fn. 5). A mű 1597-ben jelent meg nyomtatásban.

kontinens művészetére irányult, fokmérője az ottani ízlés és modor lett. Az egy-séges udvar három részre szakadt, hiszen nemcsak a király, hanem a király-né, sőt a trónörökös Henrik is saját udvartartást kapott. Az egyes udvarok által évente egyszer megrendezett maszkák jelentették az udvari élet legjelentő-sebb és leglátványosabb pillanatait. Ezek kosztümjeit és színpadképeit az Euró-pát járt és onnan Palladio stílusát meghonosító Inigo Jones tervezte, szöve-geit Ben Jonson írta. A hatalmas költségen előállított bemutatók fényűzése és pompája eltávolodott az ország többi részének ízlésétől, ahol a populáris szín-játászás egyre nagyobb teret nyert, és a maszkák világa egy exkluzív csoport privilégiumává vált.

Míg a XVI. század kulturális életében a Tudor-udvar központi helyet foglalt el, és Curtis Perry szavaival az irodalomra gyakorolt hatása „átható és megke-rülhetetlen” volt (Perry 2010, 300, ford. S. E.)⁸, addig a királyi udvar megha-tározó szerepe a XVII. századra elhalványult.

Irodalom

- Anglo, Sydney. 1969. *Spectacle, Pageantry and Early Tudor Policy*. Oxford: Clarendon Press.
- Austen, Gillian. 2008. George Gascoigne. Cambridge: D. S. Brewer.
- Betts, Hannah. 1998. The Image of this Queene so quaynt: The Pornographic Blazon 1588–1603. In: *Dissing Elizabeth: Negative Representations of Gloriana*, szerk. Julia M. Walker. 153–184. Durham and London: Duke University Press.
- Fox, Alistar. 1995. The decline of the literary patronage in the 1590s. In *The Reign of Elizabeth: Court and Culture in the Last Decade*, szerk. John Guy. 229–257. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guy, John. 1995. The 1590s: the second reign of Elizabeth I? In *The Reign of Elizabeth: Court and Culture in the Last Decade*, szerk. John Guy. 1–19. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kisby, Fiona. 2001. 'When the King Goeth a Procession': Chapel Ceremonies and Services, the Ritual Year, and Religious Reforms at the Early Tudor Court, 1485–1547. *Journal of British Studies* 40 (1): 44–75.
- Lawson, Jane A. 2007. This Remembrance of the New Year: Books Given to Elizabeth as New Year's Gift. In *Elizabeth and the Culture of Writing*, szerk. Peter Beal és Grace Ioppolo. 133–172. London: The British Library.

⁸ „so pervasive as to be unavoidable”

- Lyly, John. 2003. *Euphues: The Anatomy of Wit and Euphues and His England*, szerk. Leah Scragg. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Parmenius István. 1962. De navigatione. Ford. Ács Tivadar. *Filológiai Közlöny* 8 (1–2): 118–122.
- Perry, Curtis. 2010. *Court and Coterie Culture*. In *Renaissance Literature and Culture*, szerk. Michael Hattaway. 2: 304–319. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Pincombe, Mike. 1996. *The Plays of John Lyly, Eros and Eliza*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Shakespeare, William. 1992. Szentivánéji álom. Ford. Arany János. In *William Shakespeare összes művei*. 411–432. Budapest: Helikon.
- Sidney, Philip. 2014. The Lady of May. In *John Nichols's Progresses and Public Processions of Queen Elizabeth I.*, szerk. Elizabeth Goldring, Faith Eales, Elizabeth Clarke, Jayne Elisabeth Archer. 2: 547–565. Oxford: Oxford University Press.
- Spenser, Edmund. 1579. The Shepheardes Calender. London: Hugh Singleton. Spenser, Edmund. Pásztorakalendárium: Április. In *Magyarul Babelben: irodalmi antológia*. Ford. Tandori Dezső. <http://www.magyarulbabelben.net/works/en/Spenser>. (2016. jan. 15.)
- Spenser, Edmund. 1987. A Letter of the Author. In *The Faerie Queene*. Szerk. Thomas P. Roche. 15–18. London: Penguin.
- Strong, Roy. 1987. *Gloriana: The Portraits of Queen Elizabeth I*. New York: Thames and Hudson.
- Strong, Roy. 1995. *The Tudor and Stuart Monarchy: Pageantry, Painting Iconography II: Elizabethan*. Woodbridge: The Boydell Press.

TUDOR COURT CULTURE AND THE CULT OF ELIZABETH I

The essay investigates the central position of the royal court in the culture of sixteenth century England. The figure of Henry VIII represents a significant turning point, as his enhanced literary and art patronage and his political reformation established the basis for the thriving literary productivity of the second part of the century. Among the influential courtiers of the other outstanding monarch, Queen Elizabeth I were the leading poets of the age, Sir Philip Sidney and Sir Walter Raleigh. Furthermore, the works of John Lyly, George Gascoigne and Edmund Spenser were written for courtly contexts, giving rise to a special literary discourse which made use of the emerging cult of the queen and exerted an influence on the literary production of the whole age. While the impact of the royal court's literary patronage dominated the Tudor era, by the seventeenth century this special role of the court faded.

Keywords: Tudor court, the cult of Elizabeth I, *querelle des femme*, representation.

KULTURA DVORA TJUDOR I KULT ELIZABETE I

U radu se analizira istaknuti kulturni uticaj engleskog dvora u XVI veku. Ličnost koja obeležava ovo doba je Henrik VIII, koji kao humanista podržava umetnost, a sa druge strane, u interesu postizanja političkih ciljeva, uvodi reforme u crkvi i tako stvara neophodne preduslove za procvat književnog života u drugoj polovini veka. Na dvoru drugog velikog vladara tog doba Elizabete I, nalazimo Filipa Sidnija i Valtera Ralega, koji su, pored toga što su imali političkog uticaja, bili i istaknuti pesnici. Kao deo reprezentacije koja je okruživala kraljicu Elizabetu, svoja najznačajnija dela napisali su Džon Lili, Žorž Gaskonj i Edmund Spenser, stvarajući poseban stil izražavanja posvećen kraljici. Dok su vladari dvora Tjudor služili kao vodilja na polju književnosti i umetnosti, uloga kraljevskog dvora u XVII veku, što se tiče kulture, bleđi.

Ključne reči: dvor Tjudor, kult Elizabete I, *querelle des femme*, reprezentacija.

A kézirat beérkezésének ideje: 2016. máj. 20.

Közlésre elfogadva: 2016. júl. 15.

FARAGÓ Kornélia

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
corna@eunet.rs

TESTEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Poétikai testhasználat a dokumentumregényben
– Daša Drndić: *Sonnenschein*

Bodies in Space and Time

Poetic use of the body in documentary novels
– Daša Drndić: *Sonnenschein*

Tela u prostoru i vremenu

Poetsko korišćenje tela u dokumentarnom romanu
– Daša Drndić: *Sonnenschein*

Olyan irodalmi mű a tanulmány tárgya, amelyben „az archivárius tevékenység váratlanul teremtéssé válik”, mert az „archívum testének” narratív előállítására törekszik. A dokumentarista stilizáltságú elbeszélés valós nevekkkel, adatokkal látja el a regényt, mintegy érzékeltetve: „a fikció az archívumokban lakozik”. Ez a mű az adatok fikciós hatásaira és narratív erejére alapoz, szemben azzal az elképzeléssel, hogy „ezeket a forrásokat meg kell tisztítanunk a fiktív elemektől, hogy a tények valós magjához jussunk” (Ernst 2008). A tanulmány alapvető kérdése, hogyan nyilvánulnak meg a testet értelmező háborús időterek interpretációs javaslatai a dokumentumregényben. A kérdés megválaszolása érdekében számos megtestesítési modellhez és eljáráshoz fordulhatunk: a testhatások valójában szövegstratégiák, a testi viszonyok poétikai viszonyokká változnak. Az a gondolatmenet, az a narratív figyelem, amelyet Daša Drndić *Sonnenschein* című regénye a test problémájának szentel, a múlt idő-tereiért értelmezésére játékba vonják a test manipulálásának módozatait, a deportálások számadatait, a bio-hatalom dokumentált működésmódjait, a hatalom testesztétikájának való kiszolgáltatottság mozzanatait stb.

Kulcsszavak: archivárius tevékenység, diszlokáció, dokumentumregény, bio-hatalom, test-poétika, testpolitika.

Alapvető kérdés, hogy milyen alakzatokat valószínűsítene az idők, a törvények és rendeletek testbe való beíródásai, a besoroláson, vagy éppen a kivonáson, a kizáráson, a térbeli elkülönítésen alapuló diskurzusok, az azonosító megjelölések, a test megmásításának lehetőségei, s a már csak tárgyi azonoságként megjeleníthető testiségek. A vizsgálat tárgya az, hogy hogyan nyilvánulnak meg a testet értelmező idő-terek interpretációs javaslatai a regényben.

Amikor Daša Drndić *Sonnenschein* című regénye a háborús emberi testet beszéli el, a testkultúra történetéből merít, akarva-akaratlanul is hatalmi viszonylati vonatkozásokat poetizál, a többi között a besorolás eszközével. És mintha azt jelenítené meg, hogy a besorolás „jellegzetes látványossági formát ölthet: embercsoportok halmozása, az emberek dologgá változtatása, a dolgok sokasítása vagy másolása” (Sontag 2002, 102) révén. A „dolgok sokasításába” beletartoznak az utcai látványkép tartozékaként leírt holttesthalmok, a halál inflációját jelezve, azt, hogy az emberi testnek, mint egy halmaz elemének halálában sincs meg az egyedisége, nem tartozik hozzá gyászoló stb. Erőteljesen meghatározza a beszédmódot, hogy az elbeszélés kronotopikus jelentéseit éppen ezek az élettelen test-kulisszák mélyítik, pontosítják. Kerüljön kiemelésre egy ilyen kép:

és a téren megpillant több mint száz rendesen halomba rakott civil és partizán ruhás holttestet. A járókelők nem néznek oda, gumiléptekkel, sebesen elosonnak, a férfiak úgy hevernek, mintha aludnának, mintha belefáradtak volna a háborúba, mintha farönkök volnának, építőanyag, nincs szaguk, nincsenek legyek. A boltok nyitva tartanak, a zászlók lobognak, a zsalugáterek zárva (Drndić 2010, 68).

A tárgyi azonoságukban homogenizált testek sokaságát közömbösségként övezi a nyitva tartás és a zászlólobogás változatlansága, olyan látványt konstruálnak, amely tulajdonképpen elrettenti a látás alanyát, kiirtja a látás vágyát, s amelyet ezért a tekintetek többsége elkerül, nem véletlen, hogy még a „zsalugáter szemek” is zárva vannak. A szövegrész azt is feltárja, hogy a kiürült tárgyi jelekként mutatott testek anyagsága szoros hasonlósági összefüggésbe kerül más természeti materiális tárgyakkal, a farönkökkel, az építési anyagokkal.

Az a gondolatmenet, az a narratív figyelem, amelyet a regény a test problémájának szentel, sok esetben a testi jelenlét közvetlen tapasztalatára alapoz, e testi jelenlét nyomatékai érdeklik, a testközelség tapasztalata, a vágyott és a nem kívánt térszomszégek élménye, a kényszerű termegosztási konfliktusok, a határmeghúzó rendelkezések működési mechanizmusai. Az idegen testi jelenlét kérdésköre több viszonylatot is kiépít a térmanipulációs eszközrend, a háborús testhasználat, a migráns perspektíva, a mulékony, a kiiktatandó és a kiiktatott

test vonatkozásában. Amikor a testet értelmező időkről és terekről beszélek, azokat a regényidőket és regénytereket is szóba szeretném hozni, amelyek a test manipulálásával a szellem emberét manipulálják. A testnek a természetes közegéből való kivonásával és módszeres meggyötrésével a szellem erejét törik le. Voltaképpen az a narráció tárgya, hogy a szellem számára mélységesen méltatlan, hogy a testtől függő helyzetbe kerüljön. Narratopoétikai értelemben az eltávolítások és elválasztottságok különböző alakzatait működtetik ezek a viszonylatok. A térbehatarolás a test akadályoztatásával a szellemnek vet gátat. A figurális diszlokáció poétikája az idő-tér sűrűsödési pontjain egy zilált, átláthatatlan és félelmekkel teli mobilitási modellt dolgoz ki. E dinamikus mozgássor távozásokból és visszatérésekből, félreállításokból és visszahívásokból áll. A történet több pontján történik utalás az elmeegógyintézetbe való bezárásra is, s itt említendő, hogy a kortárs regényekben a tébolydának menedékként való felfogására is van példa.

A regényes karakterű szövegek esetében a diszlokációs poétikák segítségével, az önkéntes áthelyeződések, a menekülések és a hatalmi áthelyezések igencsak változatos, sőt szövevényes történeteket kreálnak. A kimozdító sokszor nem is személyi mivoltú tényező, hanem maga a térségi történelem. A *Sonnenschein* című – műfaji jelölése szerint – dokumentumregény elbeszélőjét idézem:

Amikor kitör az első világháború, elkezdnek költözködni, mindenfelé élnek. [...] Vannak kis emlékei, iramló, tépett visszaemlékezések. A múlt szálain ringatózik. A történelem szálain. Ő nagyon könnyű. Körötte, benne most elég csendes minden. Goriziának van történelme, neki van történelme (Drndić 2010, 15).

Drndić olyan regényt írt, amelyben „az archivárius tevékenység váratlanul teremtéssé válik” (Ernst 2008, 145), mert az „archívum testének” narratív előállítására törekszik. A dokumentarista stilizáltságú elbeszélés természetesen valós nevekkal, adatokkal látja el a történetet, mintegy érzékeltetve: „a fikció az archívumokban lakozik” (Ernst 2008, 144). Ez a mű az adatok fikciós hatásaira és narratív erejére alapoz, „szemben azzal az elképzeléssel, hogy ezeket a forrásokat meg kell tisztítanunk a fiktív elemektől, hogy a tények valós magjához jussunk” (Ernst 2008, 144).

A háború intenzív temporalitását megjelenítő elbeszélések egyértelműen a test manipulálásának idejeként értelmeződnek nagyon erőteljesen rajzolva ki az emberi test bábu-azonosságait:

Elkényeztetett legények mozgatják az ólomkatonákat tarka térképeiken. [...] A térképek röpülnek az égen, akár a papírrepülők, ráereszkednek a vá-

rosokra, mezőkre, hegyekre és folyókra. Beborítják az embereket, a kis figurákat, akiket aztán a nagy stratégiák áthelyeznek, költöztetnek, ide-oda tologatnak házaikkal meg a butácska álmaikkal együtt (Drndić 2010, 17).

Következésképpen azokra az elméletekre kell alapoznunk, amelyek a háborúk korpográfiáját kidolgozva közelítik meg az elbeszélést, hogy kellő mélységben tárhassák fel a kartografikus elgondolások tragikus vonatkozásait. A korpografikus beállítódás felismeri az újfajta testi orientációk kibontakozását, példának okáért a hallásérzék kiemelt szerepével formálódó harctéri érzékelést, vagy a tömegtest idomított viselkedési formáit, a csonkolt testek alkalmazkodási viszonyrendjét.

A leglátványosabb módon akkor érvényesülnek a diszlokációs poétikák, amikor az identitások eltűnésének ideje a pályaudvarok felélénkülésével (Drndić 2010, 78) esik egybe. Amikor feltárul az alakok és a város közös sorsa, és mikor a történet helyszínéről elmondható, hogy „mindinkább kijáratná változik, olyan várossá, amely azért nyitja meg kapuit, hogy el lehessen menekülni belőle” (Drndić 2010, 47). A figurális diszlokáció végzetes formáit az akkurátusan datált, beszámozott, és a deportáltak pontos létszámát is közlő vasúti transzportok hosszú sorával jelzi az elbeszélés, mintegy érvényesítve az archívumszövegek tömörítésének minden „stratégiai funkcióját” (Ernst 2008, 147).

A háborús témájú regény sok esetben antropomorfizálja az urbánus közegeket, mert ezekkel az eljárásokkal érzékeltethető a város „testi” mivoltának fájdalmas megmésztása is. Az antropomorfizációs kérdések megválaszolása érdekében számos megtestesítési modellhez és eljáráshoz fordulhatunk, de a város és a test megfeleltetésének más elbeszélési formákban kiaknázott kulturális hagyományaira itt most nem térek ki. A szóban forgó regény poétikai következetességgel láttatja a városok, Trieszt és Gorizia antropomorfikus karakterét a beteg, a leépülő, a magányos, a fragmetalizálódó test metaforarendszerével:

1920 végén Trieszt már beteg, nehezen lélegzik, mintha haldokolna. Csonkolt város. A német iskolákat bezárták, az utcaneveket megváltoztatták vagy italizálták. Triesztből kisvilág lesz egy kis világban. Centripetális erői kihunynak, beszívják őket az erők, amelyek önmagától választják el, szervei szétbomlanak, a város szétrobban történelmének mikrosejtjeivé, melyek nem tudják, hova üledhetnek, mibe kapaszkodhatnak. Trieszt egyedül marad, mozdulatlanul fekszik, fekélyes sebekkel borítva (Drndić 2010, 47).

Amikor a szétdúlt emlékezetek és az olvadozó emlékezeti idők dominálnak, amikor a múltkereső szubjektum megszállottan nyomoz, keres, rakosgat, rendezget, katalogizál”, s amikor a berlini Dokumentációs Központ és a különböző

levéltárak adatai sem elegendőek az önfelkutatáshoz, az öregkori emlékek pedig „csalókák és torzítanak, így nehezen lehet megállapítani, vajon valaha is valóság voltak-e ezek az (öregkori) emlékek?” (Drndić 2010, 27), az antropomorfizáció nyomán a táj időtlensége lesz az, amely megbízható módon emlékezik és archivál. Ebben a regényben az Isonzó „medrében őrzi a múltat, amit a történészek eltévesztenek”, „Az Isonzó folyékony történelmi archívum; háborúk és szerelmek, legendák és mítoszok lerakata” (Drndić 2010, 17, 18). Egy másik szöveghelyen az áll, hogy a föld beissza a múltat, mint az esőt (Drndić 2010, 88), és minden, ami történt, a talaj anyagává, kémiai összetevőjévé válik. Nem véletlen, hogy a sár militáris történelméről kutatások születtek és vannak háborús történetek, amelyekben éppen a sár válik olyan metafizikai anyaggá, amely magára tudja venni az emlékeztetés funkcióit. A befogadói döbbenetet az okozza, hogy a múlt sokszor mégis úgy felszámolódik „mintha azelőtt soha semmiféle élet nem lett volna, semmiféle rokonság, háború, semmiféle táborok, semmiféle nyelv, semmiféle emlékezet” (Drndić 2010, 89). A múltértelmezés minőségét három hermeneutikai attitűd befolyásolja az elbeszélő által explicálva: az értetlenség, a téves értelmezés és a megkésett megértés. Az emlékezeti hiányok és defektusok kiküszöbölésére állítja elő a könyv a kartotékokat és nyitja meg az elfeledett dossziékat, a titkosított, a védett, a lepecsételt archívumokat.

A hatalmi érdekeltségi körökbe tartozó térformák átnevezése, megszüntetése vagy szinte mindig lefokozó jellegű, funkcionális transzformációja („Valonában volt egy zsinagóga, amelyet az olaszok fegyverraktárrá változtattak”) jellemzi a regények térpoétikai vonásrendszerét. Azokra a funkcionális transzformációkra ismerünk itt, amelyek magyar vonatkozásban átfogó térpoétikai jellemzőkként például Konrád György regényeiben vehetők számításba. Konrád a történelmi módosulásokat gyakran a térváltozások jellegében ragadja meg. Úgy tartja, hogy a történelmi transzformáció nyomán

kitörlődhetnek a téregységek akár évszázados jelentései, a változás módosítja az egyes téregységekhez tartozó közvetlenségi tapasztalatokat, rendeltetésükben, jelentésükben transzformálódnak a mesterséges világrend elemei, az épületek, a terek, a helyek. A meghitt, a személyes térnek, a személyes mitológiák építőelemeinek feldúlásával (razziák, házkutatás, kiköltöztetés, lakásfoglalás), kényszerlakhelyek kijelölésével fokozatosan a heterotopikus lokalitások kerülnek domináns helyzetbe, olyan módon, hogy az individuális testiséget térjelentésekkel is kiiktathassa a kollektív léttapasztalat. Ezek a helyek egzisztenciális kényszerűségek által közvetített lokalitások, az óvóhely, a védett ház, a kínzóhelyek, a börtön, a gettó, a gyűjtőtáborok... (Faragó 2001, 76).

Ezek a személyes térszükségletet figyelmen kívül hagyó, a testi funkciókat számtalan más értelemben is korlátozó térbeliségek élelmezési értelemben is a széles körű hiányjelentések generálói. Az ételnek vannak szociokulturális jelentései, de ami még fontosabb, adekvát kontextusban folytonosan gyártja is ezeket. A háborús vonatkozás az éhezésszövegeket az élelem (és ezáltal a test) speciális értelmezőivé teszi, az étkezésnek a fiziológiai funkcióra, a szükségleti mozzanatra való lecsupaszítása kerül megírásra, jellemző módon iktatva ki a jelentésmezőből az élelem társadalmi-kommunikatív, morális és kulturális funkcióit. S ha az ételmet a természet és a test, a test és a társadalom közötti kapocsként interpretáljuk, akkor az a helyzet, amelyet az éhezés dominanciája határoz meg, egyértelműen ennek a kapcsolati rendszernek a széthullását testesíti meg. A nem emberi minőségek megélésének fiktív vonatkozásait a regény a szociális valóság kulturális poétikájaként hozza játékba. „Az olasz legények ételekről álmodnak, miként ételekről álmodik mindenki, akit megfosztottak a szabadságától” (Drndić 2010, 33). A vágyak erőteljes leépülése a mindennapi, az alapvető szükségletekre való zsugorodása a háború intenzív temporalitását feltáró szövegek általános jellemzője. Az animális humanizmus formáit megvalósító működésrend, a vegetatív léteztetés megrázó aspektusai és nyomatékos adatszerűségei együttesen alakítják az elbeszélést. A hiány poétikáját a vágyak folytonos felemlítésével, majd hosszú felsorolásával valósítja meg a narráció (Drndić 2010, 34). Az említésre kerülő szubjektumok testi vágyaiknak erre az egyetlen, de nagyon sokaspektusú tárgyára redukálódnak. A következő mondat azt is érzékelteti, hogy az ételhiány milyen széles körű megfosztottságot jelent. „Az étel ez a nagy csaló, a valahova tartozás, a kivételesség, a túlélés, a visszatérés, a feloldozás illúziójának letéteményese” (Drndić 2010, 34).

Kontrasztvonatkozásként utalhatunk a kaviár- és pezsgőszállítmányok úgymond „harcis eszközként” való bevetésére a kémkedési céllal létesített luxusbordélyokban. A testi funkciók vonalán haladva ugyanis a táplálkozás-tól a szexualitásig vezethet a gondolkodás útja. A nemiség területén a tilalmak érzékeny terepére lép az elbeszélés. Az idő–test–történelem hármasság talán akkor működik a legvilágosabb kontúrokkal, amikor a hatalom és a szex viszonyának elbeszélésére koncentrál a regény. A hatalom működési mechanizmusai a szabadságra törő szexualitás szabályozását végképp nem hagyhatják figyelmen kívül. A nemiség-probléma centralizálása, a hatalom céljaira való felhasználása sokdimenziójú, a demográfiai kampány, a populáció feletti ellenőrzés csupán egy ezek közül. „Az adminisztráció számos új munkahelyet nyit, és a melléhez kulcsolja a nemzőképes olaszokat, a törpe csődöröket” (Drndić 2010, 53). Az egyik alapvető cél, hogy a személyiség elvesztése ne a szexualitás terepén, hanem kizárólag a hatalom szolgálatában menjen végbe. A felsorolás

beszédalakzata jelzi, hogy a test hatalom alá vonása a szexualitás szabályzási jogának teljes kisajátításával párosul: a „Reich leghatékonyabb fegyverei, legnagyobb rögeszméi a kasztráció, a sterilizáció, az ellenőrzött prokreáció, fornikáció és prostitúció” (Drndić 2010, 87). Itt kell tehát említésre kerülnie az emberi testiség korlátozásának, a szexuálisan vágyakozó test szabályzásának, a nyilvántartások, a feljegyzések, a regisztrálások által a kontroll formáinak. „A szenvedélyek regisztrált házaiban, hatékonyan ellenőrzik és katonásan kezelik a szenvedélyt” (Drndić 2010, 86). A szolgáltatás igénylője adatlapot kap a bejáratnál, orvosi vizsgálaton esik át, „majd a nemi szervét calomellel beporozzák, végül átadják a kondomot és a kliens élénk *heil!* köszöntéssel elindul, hogy kielégítse nemi ösztönét” (Drndić 2010, 86). Az elbeszélői posztperspektíva a testeket érintő kontroll kapcsán esetenként beengedi a szövegbe az ironikus reflektáltság formáit is.

A végsőig ellenőrzött létezés elemeiből való építkezés emeli be Daša Drndić regényébe a szexuális női test helyettesíthetőségének mozzanatát a SS (végül sikertelen) guminő-programjának leírását, amelynek a célja, hogy a katonák „nehogy véletlenül párosodjanak az idegen fertőzött női nyájjal” (Drndić 2010, 94). Tematikusan feltárul a guminő testi jellemzőinek megfeleltetése a politikai esztétika programcéljainak: a szabványok számszerűsítése három változat legyártását jelzi, és közlésre kerülnek a könyvben azon nők fényképei, akik a bábu modelljéül szolgálhattak volna. Az elbeszélés így módon zárja ki a hatalmi elképzelésekből annak a gondolatnak a lehetőségét „miszerint a test nem csupán jóval több és sokrétűbb tulajdonságokkal rendelkezik mint a tehetetlen anyag, hanem minőségileg is más jellemzőkkel bír” (Hoffmann 2011, 60).

A háborús idők által értelmezett testek az elbeszélések közös vonásaként eltűnnek az egyenruhák színekdochés megjelenítésében. A tömegtest egyenruhával való elfedése azt szolgálja, hogy megsemmisüljön minden olyan attribútum, minden egyéni jellegzetesség, amely személyesként jelenítené meg a testeket a közös ideológiai térben. Az egyenruha hatásos eszközként működik a közösségi test fogalmának kidolgozásában, a heterogén létezés kizárásában, jelezve, hogy az egyes emberdarabok a nagy egész elkötelezett részei. Itt valószínűleg ki kellene térni arra a vonatkozásra, amelyről Susan Sontag beszél az egyenruhák és egyáltalán a fasiszmus szexualizálódása kapcsán, és arra a paradoxonra, hogy az elnyomott szexualitású kor látványdarabjai máig erotikus tartalmakat hordoznak, beleértve magát az egyenruhát is. A tömegesített szellemiség, az egész városra kiterjesztett közösségi homogenitás is megjeleníthető a perszonifikáció és a totalizálás gesztusát erősítő felsorolás eszközével: „A város egyenruhát öltött. Titkos ügynökök, fasiszta tisztok, rendőrség, katonai őrök bukkan elő mindenünnen. A nappali dalok a mellékutcákba menekülnek,

ahol meghúzódva reszketnek és lapulnak a friss »római lépések« súlya alatt” (Drndić 2010, 56). A tömegesített testek támadási erők és ugyanakkor támadási felületek, habitualizálódnak és ellenállnak, s amikor újra esetleges egyediségükben merülhetnének fel, akkor már csak tárgyi azonosságként megjeleníthető testiségekként mutatkoznak, s a regény poétikai elgondolásában halotti statisztikák tételei.

Az archivális szerveződési formák széleskörűen jellemzik a regényt, de még ilyen tendenciák közepette is drámai hatású az az effektus, amellyel a Drndić által művelt archívumesztétika az Olaszországból deportált, vagy Olaszország által megölt 9000 zsidó nevét 106 oldalon veszi jegyzékbe, a listázó felsorolásnak regényi méretekben szokatlan kiterjesztésével tárva eléink a modernitás hatóerőit érvényesítő brutalitás részjelentéseit. „Az emberietlenítés akkor kezdődik, amikor a távolságteremtésnek köszönhetően azok a célok, amelyeket a bürokratikus művelet kitűz, számokban kifejezhető teljesítményadatokká redukálhatók – s így is fejezik ki őket. A vasúti szállításért felelősök céljaik értelmes megfogalmazását egyedül tonna-per-kilométer adatokban tudják elképzelni. Nekik nem emberekkel, birkákkal vagy szögesdróttal van dolguk; ők csak »rakománnyal« foglalkoznak, ez pedig olyan entitás, amely kizárólag mennyiségileg értelmezhető, minőségként nem” (Bauman 2001, 151). A regényben, amely megmutatja a „felelősök” perspektíváit is, szinte szó szerinti pontossággal működnek ezek a jelentések, a testi-emberi azonosságukat már nem birtokló tetemek vonatkozásában. A treblinkai láger parancsnokának kihallgatási jegyzőkönyvéből való az idézet:

– Szóval a táborlakók az ön számára nem voltak emberek. – Rakomány voltak. Szállítmány. – Mikor váltak az ön számára ezek az emberek rakománnyá? [...] – Ezek a hullák nem hasonlítottak emberekre. Egy halom rothadó hús voltak. Mit kezdjünk ezzel a szeméttel, kérdezte Wirth. Talán akkor ötlött fel bennem a gondolat, hogy igen ez csak közönséges rakomány. [...] Mert én tudja nem egyénenként tekintettem ezekre az emberekre. Számomra ők tömeg voltak (Drndić 2010, 276–277).

Hogy a dokumentumregény olvasói ne eshessenek a számszerűsítő tömegesítés hibájába, fejezetcím figyelmeztet arra, hogy „minden név mögött egy történet rejlik”. Ez utóbbi kitétel jelzi, hogy az elbeszélés számára az archívum nem az iterativitáson túli tér, „hanem annak menedéke” (Ernst 2008, 144). Ha abból indulunk ki, hogy minden név mögül előléphetne egy holokauszt-történet, arra a következtetésre jutunk, hogy a regény minden gazdagsága, vagy talán zsúfoltsága ellenére is redukciós technikát alkalmaz, amennyiben csak bizonyos nevek történeteit bontakoztatja ki.

Lényeges felismerés lehet, hogy a feltároló adattömeg narratív feldolgozása ellenére is az eltüntetés poétikai működnek, amelyek a nyomtalanságok („Mi nyomtalan család vagyunk”, 39), a hiányos történetek, az ismeretlen mozzanatok, a felderítetlenségek funkciójába állítását kezdeményezik, végletesen destabilizálva a múltnyomozók identitását. Több élettörténetből is kiveszik a másik testi jelenlétének közvetlen tapasztalata, de úgy, hogy a hiánykonstrukciót a feltevések, a bizonytalanságok, az adatgyűjtések, a másoktól való értesülések építik ki. Fel kell tennünk a kérdést, milyen poétikai alakzatokat valószínűsít a szemtanúság ellehetetlenítése, a vízió szerepe, a korlátozott érvényességű tudás, az utólagosan beszerezett információ beiktatása. Az anyai holttest lokalizált helyének hiánya még az időskori emlékezésben is traumatikus mozzanatként merül fel „a még sírja sincs” kitételben. Egyfajta titokesztétika formálja ki a biológiai szüleiktől, eredeti identitásuktól, nevüktől elszakított, Lebensborn-otthonokban vagy ellenőrzött náci családoknál germanizált gyermekek történeteit is. A testtel, a testi paraméterekkel mint kizárólagos identitáskonstruáló mozzanatokkal szembeesít a történet:

A lopott gyermekek faji szelekciója fölöttébb szigorú volt, számos orvosi és antropológiai vizsgálatból állt: megmérték a fej körfogatát, felmérték a formáját, lemérték a végtagokat, hogy milyen hosszúak és milyen erősek, megmérték a női medencecsontot, felmérték a mozgáskoordinációt, mérték az intelligenciát, az orr, a körmök, a száj, a szemek formáját, minden precízen elő volt írva. [...] Pontosan tudni lehetett, hogyan kell kinéznie egy tökéletes germán babának (Drndić 2010, 400).

A regény hatásosan ironizálja azt az elképzelést, hogy a kiválasztott gyermeki testek a „germán” látványosság fasiszta koncepciójának egyértelmű közvetítőjévé válhatnának. Olyan zsidó gyermekekről beszél, akik miután identitásuk elfedésével kerülnek be a rendszerbe, megfelelnek az előírásoknak, sőt egy alkalommal közülük kerül ki a tiszta vérű germán babák versenyének szépe.

A sebesült és a halott test vizualitása a leíró beszédmódok jellegzetes mozzanata. Ide tartozik a dinamika kivonása a testjelentésből, a mozdulatlanság jeleinek regisztrálása („Nem mozdulnak, nem forgatják a fejüket. Talán halottak”, Drndić 2010, 31), az elhalálózási okok felemlítése. A színekdochés beszédhatások a részlettestek megmutatásával kerülnek bevezetésre. A testiségről folyó diskurzusban a sebesülések testváltozások leírásának egyik módja a seb eufemisztikus esztétizálása: „A pilóta német. Mindkét lába kivirágzott, akár egy csokor bíbor rózsa, amely sugarakban hullatja szirmait, nesztelen” (Drndić 2010, 32). Arról is szólni kell, hogy a hazatérő sebesültek révén elkülönülő test szegmentumok jelennek meg az urbánus térszerveződésekben, a háborús

testmodifikáció új testformákat, testi rendellenességeket helyez el az emberi társadalomban, és új viszonyulási módokat konstruál.

Vannak második világháborús regények, és ilyen a *Sonnenschein* is, amelyek az időterek értelmezésére játékbá vonják a bio-hatalom működésmódjait, a testről való szakmai tudás hatalmának változatait, az élet feletti orvosi uralom kegyetlenségeit, a testi határok durva megsértését: a testi információk kinyerésére való orvosi vizsgálat a hatalom eszközeként jelenik meg. Azzal is érdekes volna foglalkozni, hogyan működnek poétikai szinten a feledés stratégiái a test megalázását illető történetekben. A legbrutálisabb történetformák akkor lépnek működésbe, amikor teljes egészében a test dologiságára esik a hangsúly, a testre mint „munkadarabra”, mint közönséges kísérleti tárgyra.

Schumann visszamegy a táborba, hogy kipróbálja a nők és férfiak röntgensugarakkal való tömeges sterilizációjának „olcsó és hatékony módszerét”. Kísérleti alanyaiból senki sem marad életben, belső vérzés, égési sebek végeznek velük, vagy azokba az utólagos műtétekbe halnak bele, melyek a petefészek és a herék eltávolítását jelentik... (Drndić 2010, 32).

Az embermivolt szűnik meg ha a test integritása védhetetlennek bizonyul, és egy, a szakmai hatalmat képviselő számára való testként funkcionálva, megszűnik magánüggynek lenni. Annak megvilágítására, hogy ez mit jelent, álljon itt Konrád György (1999, 308) egy mondata az *emberi* test érinthetetlenségéről: „addig vagyok ember, amíg más emberek – a szerelmes együttlétén kívül – nem nyúlhatnak a testemhez”.

Irodalom

- Bauman, Zygmunt. 2001. *A modernitás és a holokauszt*. Ford. Greskovits Endre. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Derrida, Jacques–Ernst, Wolfgang. 2008. *Az archívum kínzó vágya / Az archívumok morálása*. Ford. Bereczki Péter, Lénárt Tamás. Budapest: Kijárat.
- Drndić, Daša. 2010. *Sonnenschein. Dokumentumregény*. Ford. Radics Viktória. Pozsony: Kalligram.
- Faragó Kornélia. 2001. *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Újvidék: Forum.
- Hoffmann, Paul. 2011. A felvilágosodás öröksége: a nőiség mítoszai és modelljei a XVIII. században. Ford. Molnár Zsófia. *Helikon* 57 (1–2): 50–67.
- Konrád György. 1999. *Útrakészen. Egy berlini műteremben*. Budapest: Palatinus Kiadó.
- Sontag, Susan. 2002. Fülbemászó fasizmus. In *A Szaturnusz jegyében*. Ford. Lázár Júlia. 83–118. Budapest: Cartaphilus Kiadó.

BODIES IN SPACE AND TIME

*Poetic use of the body in documentary novels – Daša Drndić: *Sonnenschein**

The subject of this study is a literary work in which “archival activity unexpectedly turns into creation” because it strives towards a narrative production of the “body of the archive”. The documentaristically stylized short story gives real names and data to the novel as if wishing to entail: “fiction dwells in the archives”. This study is based on the fictional effects and narrative strength of the data opposing the idea that “these sources must be cleared of fictive elements so that we can get to the actual core of the data.” (Ernst, 2008). The basic question of the paper is how the interpretational suggestions of war-time spaces interpreting the body are manifested in the documentary novel. In order to answer the question we can turn to several models and procedures of embodiment: body effects are in fact text strategies, body relations become poetic relations. The train of thought and the narrative attention which the novel *Sonnenschein* by Daša Drndić pays to body issues in order to interpret the spaces of the past, involve modes of manipulating the body in the game, figures of deportations, documented modes of the workings of bio-power and the vulnerability and defencelessness of being exposed to the body esthetics of power.

Keywords: archival activity, dislocation, documentary novel, bio-power, body poetics, body politics.

TELA U PROSTORU I VREMENU

*Poetsko korišćenje tela u dokumentarnom romanu – Daša Drndić: *Sonnenschein**

Predmet studije je roman u kojem arhivarska delatnost iznenadno prelazi u stvaranje, time što stremi narativnoj produkciji „tela arhive”. Dokumentaristički stilizovana naracija daruje roman stvarnim imenima i podacima i omogućava nam uvid u činjenicu da „fikcija stanuje u arhivama”. Ovo delo se zasniva na fikcionalnim efektima i narativnoj snazi podataka, i to protivno stavu da „ove izvore valja pročistiti od fiktivnih elemenata da bismo došli do stvarnog jezgra činjenica” (W. Ernst 2008). Osnovno pitanje studije jeste kako se manifestuju interpretacijski predlozi ratnih vremena-prostora vezani za tela u dokumentarnom romanu. Zarad davanja odgovora, valja se okrenuti mnogobrojnim modelima otelovljavanja i raznim postupcima: efekti tela su zapravo strategije teksta, a telesni odnosi se pretvaraju u poetske odnose. Sled misli, narativna pažnja koja se poklanja problematici tela u romanu Daše Drndić pod naslovom *Sonnenschein*, uvode u igru različite moduse manipulacije telom, deportaciju, funkcionalne oblike biomoći i, najзад, elemente izloženosti estetici tela moći.

Ključne reči: arhiviranje, biomoć, dislokacija, dokumentarni roman, poetika tela, politika tela.

KATONA Edit

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
katonae.zenta@gmail.com

„HA FÉRFI VAGY, LÉGY FÉRFI”

A férfiasság kódjainak metaforikus megjelenési formái

“If Born a Man, then Be a Man”

Metaphorical forms of codes of manliness

„Ako si muško, budi muško“

Oblici metaforičke manifestacije u kodovima muževnosti

A férfiidentitás, szerep, diskurzus és társadalmi beállítódás egy ősi szimbólumrendszer és metaforikus gondolkodás jegyében kognitív metaforákban képződik le a mindennapi nyelvhasználatban és az irodalmi szövegekben egyaránt. A dolgozat alapvető törekvése annak nyomon követése, hogy a férfiasság fogalma hogyan konstituálódik a társadalmi, történelmi, kulturális, irodalmi és nyelvi hagyomány függvényében. A férfiasság leírásának mintázatai a kor kihívásainak jegyében változnak, de alapvető jellemzői ősi társadalmi, emberi beidegződések, sémák nyomait őrzik. A férfiasság kódjainak metaforikus megnyilvánulásait kutatva, a konceptuális tartományok (mentális terek) interakcióját vizsgálva új forrástartományokra is felfigyelhetünk, melyek azonban főként a régi képzetek újabb kori megtestesülései.

Kulcsszavak: kognitív metafora, harc, bajtársiasság, sport, irodalom.

Bevezető

A feminizmus előretörésének következtében a XX. században elsősorban a nők társadalmi helyzetére, szerepére vonatkozó genderkutatások sokasodtak meg, a téma feldolgozásának eredményei könyvtárnyi irodalmat tesznek ki (pl. Huszár 2009). Nem hiányzik a kutatások közül a nemek nyelvi repre-

zentálásának vizsgálata sem (Kegyesné 2008). A férfikutatások mennyisége és mélysége azonban magyar nyelven alapvetően elmarad a nő kutatások és a külföldi férfikutatások mögött. Az utóbbi időben Hadas Miklós könyvei és az ő általa szerkesztett kiadványok igyekeznek ezt az űrt hathatósan kitölteni (Hadas 2003, 2010).

A férfikutatások dinamikus fejlesztése elengedhetetlen: a nő kutatásokhoz is viszonyítási alapra van szükség, s a változó világról alkotott hiteles kép kialakításához is nélkülözhetetlen. Miért nem látszott ez sokáig fontosnak? A válasz talán abban rejlik, hogy a világ felépítése, berendezése, egész létezésünk a férfiszemléletre épül, mindenhol kiütköznek a férfiasság kódjai. A férfigondolkodás, létszemlélet rejtett mintázatai kirajzolódnak az élet minden terén. Ezek a rajzolatok a társadalomba kódoltak, alapértelmezett kategóriák. „A férfiak, vágyképeiket akarva-akaratlanul a létező világ rendjévé varázsolják” (Hadas 2010, 136), szimbólumrendszerek alapjává teszik/avatják. Nemcsak a társadalomban, politikában érvényes ez a jellemvonás, hanem a társadalomtudományokban is. Mindez nem véletlen, hisz a nőknek hosszú ideig nem volt bejárásuk a tudomány területeire, „a modern társadalomtudományokat férfiak írták férfiaknak, férfiakról, férfiasan” (Hadas 2010, 20).

Hadas Miklós felteszi a kérdést, hogyan definiálja, milyen kategóriának tekintse a férfiasságot. A társadalmi beállítódás mellett teszi le a voksot, ami tulajdonképpen a szereptől alig megkülönböztethető. A kutatáskor sem a társadalmi, sem a biológiai meghatározottságtól nem lehet eltekinteni.

A férfi(as)ság kódjai?

A XX. század második felében, amikor felerősödtek a kisebbségkutatások, a gendervizsgálatok kiterjedtek a kisebbségivé vált férfiszubkultúrákra is. Nyilvánvalóvá vált, hogy nem kerülhet egyenlőségjel a *férfi* és a *férfias* közé, hogy nem maszkulinitásról, hanem maszkulinitásokról, férfiúi mibenlétekről kellene beszélni, hisz egyértelmű, hogy nem lehet – stílusosan szólva – minden férfit egy kalap alá venni.

A magyar *férfiasság* kifejezés eleve problematikus, mivel két szavunk is megfelel a *maszkulin* jelzőnek: a *férfi* és a *férfias*. A *férfi* ráadásul még két szófajú szó is. A *férfit* mint jelzőt tovább képeztük – *férfiasra*, az új alakulat új jelentéssel is töltődött fel, a szótár azonban nem jelzi ezt. A *férfias* A magyar nyelv értelmező szótárában kiegyenlítődik a *férfival*. A *férfias*: aki a *férfi* jellemző testi tulajdonságait mutatja. Ilyen személyre jellemző, vele kapcsolatos. *Férfias erő*: szilárd jellemű, határozott, tetterős. Így fogalmaz a szótár, de középiskolás

tanulóim, egyetemi hallgatóim is, akik sok esetben a szótárt és Petőfit (*Ha férfi vagy, légy férfi / Erős, bátor, szilárd*), vagyis az alapértelmezett kategóriákat követik a mentális lexikonbeli felméréseim szerint.

A *férfi* és *férfias* különbségét a továbbképzett alakban talán úgy érzékeltethetnénk, ha a *férfiség* a maskulinitás fogalmát fedhetné, a *férfiasság* pedig a 'férfias férfira' vonatkozna. Persze a definiálási nehézségek ezzel még nem tűnnének el.

A férfiakkal és nőkkel kapcsolatos elvárásrendszerek a történelem során változnak, ezért egyre többen hangsúlyozzák a férfiasság sztereotíp meghatározásának problematikusságát, s utalnak a devianciákra, deficitekre. A mai kutatások egyre inkább szorgalmazzák a válságok és ellentmondások kutatását.

Férfiasság és metaforikus gondolkodás

Az ember a világ megismerése során a közösség által létrehozott sémákat, metaforákat, szimbólumokat, az ezekből adódó nyelvi formákat, fordulatokat tanulja meg. A nemiséghez: nőiességhez, férfiassághoz tapadó sztereotípiákat is kulturálisan átörökölt metaforáink tartalmazzák. A dolgozat további részében ezek nyomába eredünk.

Az alapvető férfiszerepek a közéleti és a magánszférában is tükröződnek. Amikor a metaforikus megnyilvánulások vizsgálatába kezdek, a férfigutatók jelenlegi állapotának eredményeire kell hivatkoznom, s állást kell foglalnom bizonyos elméletek mellett, de munkámnak alapvetően a téma bizonyító anyagának a feltárása a célja. Ez természetesen elsősorban a magyar frazeológiában található konvencionális metaforákra s az irodalomban tapasztalható kognitív metaforákra vonatkozik. Miért tartom ezt elengedhetetlennek? A társadalomban a férfidominancia alapvető, mindenki elismeri, az is, aki támadja, az is, aki természetesnek tartja, ám a tényszerű feltárás nélkül tudományosságról nem beszélhetünk.

A dominancia megnyilvánulási területei

A férfiúi dominanciaigény, melyet egyes kutatók megkérdőjeleznek – libido dominandi –, az uralkodási ösztön megnyilvánulhat az erő, a tudás, az alkotás, a szexus szintjén. A férfi–férfi viszonyban a dominancia érvényesítésének legjelesebb terepeit vizsgálom: ezek a vetélkedés, rivalizálás különféle formái: harc, sport, politika. A férfit mint gondolkodót, családtagot – fiút, férjet, apát – csak érintőlegesen említem.

A férfiszerep hegemon elvárásai mindig is stresszforrásoknak számítottak például a sajnos egyáltalán meg nem szűnt háborúkban, ahogy Radnóti is felpanaszolja: „és ma bőszi ágyuk, tapadó kerekekkel, / gözölő katonák jöttek reggel, / homlokukat rohamsisak ótta, / erős illatok szálltak utánuk, / férfisor-sunk nehéz lobogója” (Radnóti Miklós: *Tegnap és ma*).

Férfiszerepek konstituálódása a konvencionális metaforákban

A férfira vonatkozó legjellemzőbb konvencionális metaforák láncolatot, hálózatot alkotnak. A leképeződések sora *AZ EMBER / A FÉRFI = ÁLLAT* metaforából indul, erre a forrástartományra épülnek azután a férfit harcosként, sportolóként, politikusként konstituáló metaforák is. A cél- és forrástartományok egymásra vetülnek, s az oda-vissza viszonyrendszerben a sportoló a harcosra, a politikus a harcosra és sportolóra vonatkozó konvencionális metaforák révén mintázódik meg. Kiindulási pontunk az alapmetafora.

Az embernek mint elsődlegesen természeti lénynek a meghatározásakor a növény- és állatvilágból vesszük képzeteinket. A fával korábban már részletesen foglalkoztam (Katona 2013a), csak az említés szintjén jegyzem meg, hogy a hallgatóimmal kitöltetett kérdőívekben az apa azonosítójaként a fák közül a szilárdságot, a főisteneket szimbolizáló *tölgy* áll az első helyen – bizonyára pozitív apaképük következtében. A növényvilág mellett másik megkerülhetetlen forrástartományunkat az állatvilág képezi. Mikor korábbi kutatásaimban (Katona 2013b) az *okos ember* leírását kértem: Az *okos ember* olyan, mint... (nem utalva a forrástartományra), akkor is sok állat neve felmerült, természetesen a növények, gépek mellett. Persze egymást is naponta illetjük az állatvilágra utaló kifejezésekkel.

Carl Gustav Jung szerint a primitív emberek lélektana jószerével a modern civilizált egyéné, „aki – eltekintve tudata fokozataitól – lelke mély rétegeiben még mindig archaikus személy. Lelkünk is fejlődés gyümölcse, és eredete vizsgálatánál még mindig számtalan ősi vonása kerül napvilágra” (Jung 1999, 71). A primitív ember tudatában megjelenő tartalmakra objektív tényként tekint. Konkrét szemléletében objektív valóságnak tekinthető, hogy valakinek vadállatban tartózkodhat a lelke. Ellentétben azzal, ha mi valakit ökörnek, libának, szárnak nevezünk, s ezt némi tréfával, csipkelődő mellékizzal tesszük. „Az őserdő lakóinak lelki motiváltsága [...] nálunk szóképpé válik, mint annyi más mozzanat” (Jung 1999, 94). Konvencionális metaforák lapulnak sokatmondó kifejezéseinkben: *kakaskodik, díszpinty, öreg kecske, vén tyúk, a falu bikája, csődör, mint a bika* stb.

„Vadnak születünk. / Kosnak, baknak, oroszlánnak, / bikának” – írja Fenyvesi Ottó *Maximum rock & roll* című versében (Fenyvesi 2010). Az ambivalens tulajdonságú bika a férfierő jelképeként él a mitológiában, de a *falu bikája* kifejezésünkben is, ám a költészetünkéből ismerhetjük az elszánt, sorsát vállaló, öntudatos férfi megtestesítőjeként, kognitív metaforájaként is: „S úgy élek mostan is, mint a bika, de mint / bika, aki megtorpan a tücskös rét közepén / és fölszagol a levegőbe. Érzi, hogy hegyi erdőkön / az őzbak megáll; fülel és elpattan a széllel, / mely farkascorda szagát hozza sziszegve, / fölszagol s nem menekül mint menekülnek / az őzek (Radnóti Miklós: *Mint a bika*). A megverettségét magányos daccal viselő bika képét is megtalálhatjuk Vörösmartynál: „Mint bika, kit megvert szaruval tusakodva vetélytárs, / Nem tart csordához, de megyen bömbölve, morogva, / S messze, tanyátlan pusztákon hordozza haragját” (Vörösmarty Mihály: *Eger*).

A harcos férfi gyakran az oroszlán tulajdonságait veszi magára, elsősorban fizikai adottságait megcsillogtatva: *Megy, miként megy nőfosztott oroszlán* (Garay János: *Bánk-bán*); *Mint tíz oroszlán, küzd a tíz lovag* (Tompai Mihály: *Tíz forrás*); *Cudar álmokban elkopott / A büszke oroszlánköröm*. (Ady Endre: *Az ő Kaján*), *S magad csatáztál, oroszlán-fiók* (Kosztolányi Dezső: *Zrínyi, a költő*).

A posztmodern korban, amikor minden igaz lehet, és mindennek az ellenkezője is, a kor tipikus „termékeként” jelenik meg előttünk a férfi, akárcsak az Aranycsapat Puskás Öcsije az *Utazás a tizenhatos mélyére* című Esterházy-regényben, amikor a dekonstrukció során felmerülő ellentétes jelentések kioltják egymást (vö. Darvasi Ferenc 2006). A férfiről tehát minden igaz lehet, és annak az ellenkezője is. Vajon megképződik-e az agyunkban a férfi oroszlánként ebben a korban, hiszen ez mindenféle kánonnak ellentmondana, hősornak számít a 70-es évek neoavantgárd lázadása, amelynek jegyében Fenyvesi kimondja a férfítapasztalatból származó megállapítást: *Vadnak születünk. / Kosnak, baknak, oroszlánnak, / bikának*. Ezek a metaforák országcímerekbe, focicsapatcímerekbe merevedett szimbólumokként élnek tovább. Az ágaskodó oroszlánok ott ékeskednek a Spanyol Labdarúgó-válogatott, a Manchester United, a Chelsea címerében, a Premier League logójában, hogy csak néhányat említsünk. Vagyis latensen őrzik a férfiúi bizonyosságot: *Vadnak születünk. / Kosnak, baknak, oroszlánnak, / bikának*.

A mentális lexikonnal kapcsolatos vizsgálódásaim a középiskolások körében nagy százalékban mutatják az *erő*, sok esetben az *izom* (a testi jellemzők közül a *szakáll*) említését, ami természeti lényként állítja elénk a férfit. Az állati testrészek közül közsismert a *sörény*, *farok*, *kakastaréj* férfiasságot megtestesítő szimbolikája is. Némi mosollyal kísérhetjük Kazinczy szövegét: *Taréja folyton nőtt az emberemnek* (Vitkovics Mihályhoz), de ha a mai férfiúi hajviseletet

vizsgáljuk, a *kakastaréj* megképződésének szemtanúi lehetünk. A férfiasság kódjainak vállalásakor Boileau esztétikájának fordított változata működik, a nagy fölvilágosult elme úgy fogalmazott, amit látni nem szabad, elbeszélésnek kell mutatnia, a férfikódok esetében pedig ma az érvényesül, ami kivonja magát a beszéd tartományából, azt a látványnak kell mutatnia.

A férfival kapcsolatban a test poétikájáról, szépségéről való beszéd lírai hangneme sem az erős férfieszményt megtestesítő korábbi korok kánonjába nem tartozott bele, sem a mindezt zárójelbe tevő posztmodern kultúrában. Kivételnek tekinthető a gueer líra némely színvonalas alkotása. A népi kultúrában is ismert a mondás: *A férfinak csak egy fokkal kell szebbnek lennie az ördögnél*, s ezt a hősi férfieszményt az irodalom is folyamatosan éltette a századok során. A kortárs irodalmat olvasva pedig elgondolkodhatunk azon, vajon a durvaságok, a néven nevezett nemiség, a férfigenitáliák nevének stílusesszökevényként vagy csak tölteléksszóként való állandó puffogatása a férfiasság kódjának térhódításaként értékelhető-e? Vajon nem arról van-e szó, hogy miképp a mítoszokban a kasztráció révén lehet szert tenni a hatalomra, a posztmodern szövegek falloszkultusza mintegy a kimondás örömeiben tetszelegve a férfias férfikultusznak a kimondás által megőrzött hegemoniáját építi tovább?

Futballista- és szurkolói szerep mint a férfiúi identitás hordozói a metaforikus megnyilvánulások tükrében

Mivel nincs többé olyan társadalmi jelenség, amely képes lenne az odatartozás büszkeségét megalapozni, megnőtt a futball hatása, vagyis identitáshordozó szerepe (Valdano 2001). A foci az egyik legjelentősebb nemzeti identitásjelző elemmé vált a (kelet-)európai vagy például a dél-amerikai országokban (noha a latin világban a bika- és kakasviadalok is a harci mítosz őrzői). A focinak a többi sporttal szemben előnyt biztosít, hogy tömegsport lévén sokan művelik osztálybeli korlátok nélkül, s a csapatokba is osztálybeli korlátok nélkül kerülnek be a játékosok. A futballmérkőzés lehetőséget biztosít a szurkolóknak (nemegyszer elfojtott) érzelmeik szabad kifejezésére, az indulatok szabad kiáramoltatására a szentélylyé magasztosuló stadionban. A szurkoló azonosul a közösséggel, eggyé válik vele, s vágyai megvalósulási területévé válik a mérkőzés, annak szereplői pedig megistenülnek előtte (vö. Hadas–Karády 1995). A szegényebb néprétegek számára a felemelkedés lehetőségét nyújtja a mérkőzés/a futball, nem hiába rúgják a bőrt akkora buzgalommal a dél-amerikai szegénynegyedek grundjain, abban a reményben, hogy egy napon Messi vagy Neymar válhat belő-

lük. Jorge Valdano méltó módon idézi meg a jelenséget *Kezdetben van a labda* című esszéjében: *Az itteni gyerekek minden tehetsége a futballban fejeződik ki, mert a futball az egyetlen dolog, ami az övék, az egyetlen, ami boldoggá és szabaddá teszi őket* (Valdano 2001).

A szurkolói lét a férfiidentitás meghatározó eleme lehet a férfiúi bajtársiaság. Mikor Darvasi László *A titokzatos világválogatott* című regényében összeállítja a focicsapatot, a kapuban a nő áll, a középhátvéd a szeretet, centre a gyerek stb. Azonban „a jobb oldalon a férfibarátság ingázik. Legmegbízhatóbb játékosom. Edzésről nem késik, és a legnagyobb bajban is lehet rá számítani. Gyakorlatilag nincs mérkőzés, hogy ne iratkozna föl az eredményjelzőre” (Darvasi 2006, 30). A focistalét a férfiak bajtársiasságának, igaz barátságának posztmetaforikus megfogalmazása.

A foci a háború mai, szimulált változata

A férfi mint harcos a háború hadtereiről a sportarénákba vonul. (Barcelonában a stadion körüli kapukat turistacsalogató barcás mezbe öltözött gladiátorok fogadják.) De tetemes emberáldozatokra is emlékezhetünk, például az 1985. évi, Heysel stadionban lezajlott tragédiára. (A környezetünkben dülő, idézőjelbe tett „szurkolói megnyilvánulások” gyakran alapvetően az agresszivitás szélsőséges kifejeződéseiként is felfoghatók, de a magyar–román mérkőzések is valódi leszámolásokba torkolló hadműveleteknek számítanak.)

A futballnyelvet is a hadi arzenálból kölcsönzött kifejezések uralják, a futballista *lő, ágyúz, rábikázza a labdát, ostromolja* az ellenfél kapuját, a stadionja *bevehetetlen erőd, oroszlánbarlang, védekezik, bunkerfocit játszik, elvérzik a csatában, ütközetben, összecsapáson, sérüléseket szerez, harcképessé vagy harcképtelenné válik* stb.

A férfi–férfi viszony meghatározó terepe, a kedvenc csapatnak szurkolni – barátok, apák, fiúk, nagyapák együtt –, amikor az összetartozást jelző erők személyes verbalizációjára nem kerül sor, ám az együttlét folytán (amelyet természetesen a közös sörözés is bearanyoz), az identitást kodifikáló erőterek ott feszülnek a levegőben.

A férfi mint a nemzeti ügyek harcosa a kortárs irodalomban anakronisztikusnak tűnhet, de egy-egy megjegyzés mégis a hazához való hűséget, az odatartozást fejezi ki. Esterházy Péter *Utazás a tizenhatos mélyére* című regényében a fiával folytatott diskurzusában a focimeccs, a szurkolás régi és új identitásmodellek szembeállításának színtere is. Apa és fiú párbeszédéből kiderül, hogy a fiú a

jobban focizó olaszoknak szurkol. Az apa rárivall a gyerekére: „Hát magyar vagy te?, nyögtem ki az alapkérdést. [...] Majd később: Hát neked semmit se jelent a haza?

De, hogyne, Csak közben nézzük a meccset is... De az már nincs, mint '48-ban, hogy élni, halni, az már nincs...

Rút, sybarita váz!, üvöltöttem. Azt hitte, némiképp tréfálok. Édesen rám vigyorgott.

Ték it ízi, fadör. Nézd csak, milyen zseni a Totti” (Esterházy 2006, 22).

A nemzeti érzület mint identitáskód jelentkezik Esterházynál, ami a poszt-modern irodalmi kánonban általában csak amolyan ironikus „hazám, hazám, te min – de nem” (Parti Nagy Lajos: *Szívlapát*) felhangokkal szólal meg. Jóllehet ha közvélemény-kutatást végzünk a blogokon, internetes fórumokon, azt olvashatjuk, hogy a hazaszeretetet többen a férfiaság kódjaként aposztrofálják, például a *Férfiak klubjában*: „Szerintem is, egy férfi szeresse a hazáját; Nem érzem férfiasnak azt a kozmopolita attitűdöt, hogy ott a hazám, ahol a legjobban boldogulok.” A XIX. század férfifelfogása nem veszett ki tehát teljesen, csak ritkán szalonképes az irodalomban, a foci esetében azonban színt kell vallani. A foci háború.

A foci mint játék és küzdelem kölcsönzi a kifejezéseit az élet minden területére vonatkozóan. Darvasi említett könyvében leképezi a SPORT = MITOLÓGIA, a SPORT = MŰVÉSZET, a SPORT = ÉLET, a SPORT = IRODALOM metaforákat, de a sport és főképp a foci mint forrástartomány jelen van az élet minden területén. A politikában mindennaposak a sportnyelvi kifejezések, a bennfentesség érzetét biztosítva a foci ismerőinek. A focizsargonból merített alábbi példák politikai vonatkozású cikkekből valók: szememre vetette, hogy „részrehajló” vagyok az amerikai választási kampányról szóló írásaimban: szerintük *Obamának szurkoltam*; Bokros ismét *taccsra tette* a baloldalt; A kormány *lesre futott* a futballakadémiai rendszerrel; Ez utóbbi esetben nem lehet zsinórban *lyukra futniuk* vagy *lyukra futtatni* őket, különben ország-világ előtt nevetségessé válnak; Amíg a baloldal reakcionista kommunikációt folytat, addig esélye nincs *labdába rúgni*; A magántermelők *nem tudtak labdába rúgni*; az 1994-es választásokat követően még kevésbé tudott *labdába rúgni*.

A szerzők – az esetek nagy többségében – nem érzik fontosnak, hogy jelezzék konvencionális metaforájuk forrástartományát, néha azonban – mintegy metanyelvi megnyilvánulásként – utalnak a sportra, vagy esetleg magyarázatot is fűznek az alkalmazott kifejezéshez: Ha futballról beszélnének, azt mondhatnánk, *oda-vissza kötényt adott neki, aztán a gólvonalon lehasalva fejelte be a gólt*. Az *Erdélyi nyúl* című politikai témájú írásnál részletes magyarázatot is

szükségesnek tart a szerző: „*A sportzsargon nyúlként emlegeti azokat az atlétákat, akik futóversenyeken legelől loholva szabják meg a tempót, hogy aztán a táv végén átadják a helyüket a favoritoknak*” (Rostás 2014).

A sportnyelv a politikai sajtó, a hivatalos beszédek mindennapi elemévé vált, mintegy a befogadóval való összekacsintás jegyében. A feminista szakirodalomban a nők a politikai életből való kirekesztés eszközének látják a sportnyelv konvencionális metaforáinak az érvényesülését a politikában (Radić-Bojanić–Silaški 2008).

Foci és irodalom

A focinovella, a fociregény a férfirodalom kategóriájának a verifikálása. A foci logikájának a beíródása az irodalomba a sportról való beszéd révén történik meg (vö. Bakcsi 2007). Esterházy megtalálván az egymásra írható kódokat kiegyenlíti az elmondhatót az eljátszhatóval, ezáltal mintegy egy váltogatható kódrendszer révén bevonja mind az irodalomkedvelőt a foci kódrendszerébe, mind a focirajongót az irodalomba, az otthonosság, a bennfentesség boldogságát keltve mindkettőben. Az „alacsony nyelvi regiszterek átpoétizálása” (Bakcsi 2007) mintegy osztályegyenlőséget biztosít a férfilétben való tájékozottság révén. Lejátszódik a demokratizálódási folyamat, mint a fociban.

Szépen megképződik mindez Tolnai Ottó *Focizunk* című novellájában, amikor a fűző nélküli bakancsos munkás és az entellektüel között is megte-remtődik a közös tér, mikor odaszól az elbeszélőnek az ismeretlen: „Kövér, mondta, akarsz focizni” (Tolnai 2004, 7).

A fociregények elemzéseit olvasva persze a férfikritikus maszkulinitásfelfogása is egyértelművé válik, mert ahogy Ady az *ember büszke legényeként* említi a *Gondolatot* (hiszen az véres szörnyű lakodalomba – háborúba indul), tehát férfi, a fociregény-elemzéskor is kitűnik a férfikód: „*a banálisnak tűnő részekben is képes »felnőtt, férfias« kérdéseket artikulálni a jelenkor problémáiról, kétes értékű jelenségeiről (rasszizmus, globalizáció stb.)*” (Darvasi 2006, 130). Férfi ír férfiregényről, férfias kérdések fognak itt felmerülni.

Összegzés

Munkámban a férfi–férfi viszony elemzése került előtérbe, s látszólag mindez nem is érinti a férfi–női viszonyt, azonban valójában nincs így, mivel a férfiak épp a férfi–férfi küzdelemben (élet, alkotás, politika, sport) szerzik meg maguknak azokat a kiváltságokat, amelyek révén ikonok lehetnek, vagy egyáltalán

számot tarthatnak a nők érdeklődésére (bizony, még azokéra is, akiknek egy-egy BL-döntő nem ünnep, vagy akik a politikára fittyet hánynak, sőt akár a tudományokra és alkotóművészetekre is).

Ahogy a posztmodern az irodalmi tradíciókkal játszik, s miközben új értelmezési hálózatszereket hoz létre, tagadva, vitatkozva, ironizálva is továbbéltet bizonyos tartalmaka (nemcsak akkor, ha *hunyt mestere* emléke előtt tiszteleg, hanem ha a végsőkéig tiszteletlen is), úgy a mai férfifelfogás mintegy a nemek közötti viszonyokkal való ironizálás révén tartósítja latens vagy kevésbé latens módon a maszkulinitás hegemoniáját. Jellegzetes példái ennek a férfiviccek, melyek a tréfa örve alatt a férfiasság dominanciáját hirdetik. Itt idézném a *Férfiak klubjának* egyik bejegyzését: „tisztelem a női nemet, de jobban tetszik a női igen. :)”

Hasonló szerepet tölt be Darvasi László *Nemi szerv beszéd* című lehangoló humorú írásának ironizálása a férfigenitáliák rovására. A női nemnek hódoló sorokat s a férfi nemi szerv félresikerült esztétikai vonatkozásainak sziporkázó ecsetelését hathatósan felülírja a magyarázat, miért nem volt gondja az Úrnak a férfi megteremtésével. Az ironia nem oltja ki a kijelentés érvényességét, sőt: „A saját képére teremtett férfit legyűrni nem volt kunszt. Tudta minden hibáját, gyengeségét, hiszen azok az ő hibái és gyengeségei is voltak” (Darvasi 2003).

A domináns szerep hegemoniája manapság és mindenkor nagy terheket ró a férfira. A férfi nincs könnyű helyzetben, mind a hagyományosan vett férfimodelleknek való megfelelés, mind azok pusztulása frusztrációval jár. A modern nyugati társadalmakban a nők egyenjogúsági törekvéseinek következtében a férfidominancia érvényesülése kevesebb sikerrel kecsegtet a magánéleti szférában. Hadas utal is a férfiasság deficitjeire az európai filmet elemezve (Hadas 2010, 158–170). (James Bond színéváltozásai is mutatják a sokszínűséget.) A férfiasság kódjainak megnyilvánulásai a férfi–férfi viszonyban, a bajtársiaságban, a rivalizálásban maradhatnak meg és válhatnak egyre kifejezettebbé: az üzleti életben, fociban, politikában, ahova a nőknek (egyelőre) kevesebb bejárásuk van.

Irodalom

Bakcsi Botond. 2007. Foci és irodalom, avagy játékos közvetítések. *Korunk* (2) <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2007&honap=2&cikk=8472> (2016. jan. 3.)

Darvasi Ferenc. 2006. A kategorizálás nehézségei. Esterházy Péter: Utazás a tizenhatos mélyére. *Bárka* 14 (6): 127–130.

- Darvasi László. 2003. *Nemi szerv beszéd. Litera* 2. 6. <http://www.litera.hu/hirek/nemi-szerv-beszed> (2016. jan. 3.)
- Darvasi László. 2006. *A titokzatos világválogatott*. Budapest: Magvető.
- Esterházy Péter. 2006. *Utazás a tizenhatos mélyére*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Fenyvesi Ottó. 2010. *Versek*. <http://www.fenyvesiotto.hu/maximum.html> (2016. jan. 3.)
- Hadas Miklós szerk. 2003. *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Hadas Miklós. 2010. *A férfiasság kódjai*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Hadas Miklós–Karády Viktor. 1995. Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához. *Replika* (17–18): 89–119.
- Huszár Ágnes. 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Jung, Carl Gustav. 1999. *Szellem és élet*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Katona Edit. 2013a. Az antropomorfizált fa és a faként konstituálódó ember a költői képekben. In *Metafora és vidéke*. Tanulmányok a kognitív nyelvészet és az írásbeli szövegalkotás vizsgálata köréből. 53–74. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar.
- Katona Edit. 2013b. Anyanyelvi kompetencia – metaforikus kompetencia. In *Metafora és vidéke*. Tanulmányok a kognitív nyelvészet és az írásbeli szövegalkotás vizsgálata köréből. 154–169. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar.
- Kegyesné Szekeres Erika. 2008. Reprezentáció és reprezentáltság: A gender szemantikai reprezentációjáról. In *Jel és jelentés*, szerk. Gecső Tamás–Sárdi Csilla. 161–169. Székesfehérvár–Budapest: Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó.
- Radić-Bojanić, Biljana–Silaški, Nadežda. 2008. *Sportizacija političkog diskursa – kako metafore prikrivaju političku stvarnost*. http://www.academia.edu/5251591/Radi%C4%87-Bojani%C4%87_B._Sila%C5%A1ki_N._2008_.Sportizacija_politi%C4%8Dkog_diskursa_-_kako_metafore_prikrivaju_politi%C4%8Dku_stvarnost_Srbije (2016. jan. 10.)
- Rostás Szabolcs. 2014. Erdélyi nyúl. *Krónika online*. 2014. 2. 27. <http://www.kronika.ro/velemen/erdelyi-nyul> (2016. jan. 3.)
- Tolnai Ottó. 2004. Focizunk. *Műhely* (27): 6–7.
- Valdano, Jorge. 2001. Kezdetben van a labda. *Nagyvilág* 46 (8) <http://www.inaplo.hu/nv/200108/07.html> (2015. okt. 24.)

“IF BORN A MAN, THEN BE A MAN”

Metaphorical forms of codes of manliness

Masculine identity, role, discourse and social orientation are formed and passed on from an ancient system of symbols and metaphorical thinking through cognitive metaphors into everyday language as well as literary texts. The aim of the study is to

discover how the notion of manliness is constituted depending on social, historical, cultural, literary and linguistic tradition. The patterns of description of manliness change according to the challenges of any given period, but the basic characteristics still bear traces of earliest social, human assumptions and schemes. Researching the metaphorical codes of manliness, studying the interactions of conceptual areas (mental regions), there are obvious new sources, which are nevertheless only contemporary manifestations of old images.

Keywords: cognitive metaphor, fight, camaraderie, sport, literature.

„AKO SI MUŠKO, BUDI MUŠKO“

Oblici metaforičke manifestacije u kodovima muževnosti

Muški identitet, uloga, diskurs i društvena određenost potiču iz drevnog sistema simbola, i u vidu metaforičkog razmišljanja prenose se dalje kroz kognitivne metafore kako u svakodnevnom govoru tako i u književnim tekstovima. Osnovni cilj rada jeste da se istraži na koji način se konstituiše pojam muškosti u zavisnosti od društvene, istorijske, kulturne, književne i jezičke tradicije. Opisi muževnosti se menjaju spram izazova određene epohe, ali osnovne odlike ipak čuvaju tragove drevnih društvenih, ljudskih shvatanja i šema. Istražujući metaforičke manifestacije kodova muževnosti i ispitujući interakcije konceptualnih oblasti (mentalnih regija), možemo uočiti nove izvore značenja koji su, međutim, novija otelotvorenja starih slika.

Ključne reči: kognitivna metafora, borba, drugarstvo, sport, književnost.

TORGYIK Judit

Kodolányi János Főiskola
Neveléstudományi Tanszék
Székesfehérvár
torgyik@freemail.hu

AZ INTERKULTURÁLIS NEVELÉS AKTUALITÁSAI AZ ISKOLA VILÁGÁBAN

Topicalities of Intercultural Education in the World of Schools

Aktuelnosti interkulturalnog vaspitanja u školama

A globalizáció korában az iskoláknak új kihívásokkal kell szembenéznük világszerte. Mára megnövekedett a különböző népek, népcsoportok egymásra hatása, egymással való rendszeres találkozásának lehetősége a munka és a tanulás világában is. A gyerekeknek mind gyakoribb tapasztalata a tőlük eltérő kultúrákkal, szokásokkal és hagyományokkal való személyes találkozás. A tanulás szerepe rendkívüli módon felértékelődött, s néhány kompetencia értéke különösen megnövekedett. Nem mindegy, mit és milyen minőségben tanulunk, tanítunk. Új igények jelentkeznek világszerte a tanulással kapcsolatban. Különösen megnőtt az idegennyelv-tudás, az informatikai kompetencia, a szociális és az interkulturális kompetenciák szerepe a gyermekek nevelésében.

Kulcsszavak: globalizáció, a tanulás szerepének felértékelődése, nyelvoktatás, IKT, szociális kompetenciák.

A globalizáció mint világjelenség

A globalizáció számos kihívást és új feladatot hoz az oktatásügy számára. A fogalom szorosan összekapcsolódik a kölcsönös egymásra utaltsággal, a tér és az idő összeszűkülésével, a korábbi határok eltűnésével, a gyors kommunikációval, a nemzetek feletti hálózatok létrejöttével, a nemzeti helyett a nemzetközi kapcsolatok felerősödésével. Sajátos velejárója a homogenizáció a fogyasztás-

ban, az életmód, a kultúra s az oktatás területén is. A globalizáció egyúttal az egyének és az államok közötti fokozódó versenyt is magával hozta. Az informatika fejlődésével távoli tájak emberei, életvilágai kerülnek közel egymáshoz. A társadalmi fejlődés robbanásszerű változásai az iskola számára új kihívásokat jelentenek, a korábbi évtizedekben megszokottaktól eltérő kompetenciák fejlesztését, gyorsabb alkalmazkodást kívánnak. Míg korábban meglehettek a diákok idegen nyelv tudása nélkül, addig mára azok kapnak belépőt az elit klubba, akik angol nyelvtudással rendelkeznek. Míg szüleink gyermekkorában ismeretlen volt az internet, addig a mai gyerekek elképzelhetetlennek tartják enélkül az életüket. Napjaink iskolája messze nem az, mint ami nagyszüleink korában volt. Új feladatok várnak mind a pedagógusokra, mind pedig a diákokra. A jó minőségű oktatás minden országban alapvető érdek és nagy érték.

A tanulás általános felértékelődése

A XXI. századi világgazdaság s benne a sikeres országok alapvetően a magas hozzáadott értéket képviselő ágazatokra építenek. Már nem a mezőgazdaság vagy a gépek, eszközök gyártása, sokkal inkább a tudásra alapozott szolgáltató szektorok jelentik a legfontosabb gazdasági húzóerőt. A korábbi mezőgazdasági jellegű, fejlődő országokban szintén megjelent a csúcstechnika, s ezek az országok is fokozatosan eltolódnak a tudásalapú gazdaság felé (Schiels 2013).

Az oktatás, a tudásipar fejlődése, fejlesztése a politikában világviszonylatban szintén fontos kérdés. Számos nemzetközi fórum, tanácskozás kiemelt témája az oktatásügy fejlesztése. A modern technika kitágítja a lehetőségeket, jól képzett szakembereket kíván. Ehhez azonban megfelelő kompetenciákkal rendelkező szakemberek kellenek. A tanulást mint életformát az egyén életében a család mellett a közoktatás alapozhatja meg. A tanulás megszerettetéséhez modern oktatási módszerek, jól felkészült, a korszerű metodikával lépést tartó pedagógusok kellenek. Az iskola feladata, hogy a tanulásra mint értelmes, pozitív érzelmekkel járó tevékenységre építsen, hogy a diákok a kötelező iskolaévek elteltével felnőttként is hajlandóak legyenek az önképzésre, a továbbképzésre, s akkor is örömmel tanuljanak, ha már nem kényszerítik őket erre. A jó iskolának azon túl, hogy az alapvető műveltséget biztosítja, hozzá kell járulnia a tájékozódás, a tudásvágy felébresztéséhez, későbbi megtartásához is.

A *lifelong learning* eszméje a megújulni kívánó, a tanulást elfogadó, pozitívan megélő népességre alapoz. A globalizáció gyors változásai a tanulás iránti igényeket rendre megújítják, generálják is. A tanultabb ember differenciáltabban látja a világot, önmaga és környezete iránt igényesebb, tájékozottabb, árnyal-

tabb képpel bír az öt körülvevő miliőről, s benne önmaga és mások helyéről. Jobban tudja gyermekei iskolázását segíteni, figyelemmel kísérni. A képzettség szintjének emelkedése a társadalomban újabbnál újabb művelődés iránti igényeket indukál. Minél fejlettebb egy ország, annál inkább jellemző a tanulás igénybevétele felnőttkorban is. Növekvő igény van a felnőtt- és időskori tanulásra, a személyiség további fejlesztésére. A tanulás, a művelődés mértéke, a megfelelő minőségű kompetenciák megléte visszahat az ország GDP-jére, gazdasági helyzetére, általános jólétére is (Torgyik 2012).

A tanulás azonban nem csupán az iskolában érhető tetten, a *lifewide learning* értelmében bárhol tanulhatunk, bármely helyszín és időpont alkalmas lehet ismereteink, tudásunk bővítésére, képességeink fejlesztésére. A gyorsabb információátvitel, a demokratikusabb élet növekvő igényeket hoz a szabadidős tanulás, a művelődési intézményekben, múzeumokban, kirándulások alkalmával történő tanulásra is. S ezzel együtt jelentősen megnőtt a szerepe a természet, a környezet védelmének s az egészségtudatos magatartás fejlesztésének is.

Az idegen nyelvi kompetenciák fejlesztése

A XXI. század embere mind gyakrabban kerül kapcsolatba más nyelvet beszélőkkel, ér el idegen nyelvű szakirodalmat. A modern idegen nyelvek iránti kereslet, a használható nyelvtudás értéke jelentősen megnőtt a globalizáció korában, s ennek jelei különösen a rendszerváltás óta érezhetők a volt szocialista országokban. Nemzetközi viszonylatban a leginkább keresett, a legnépszerűbb nyelv az *angol*, melynek sajátos térhódítása nagyban összefügg a körülöttünk zajló trendekkel. Mint ahogyan a középkorban a műveltséget és a közvetítő nyelvet a latin jelentette, addig a XXI. századi *lingua franca* az angol nyelv lett, aki érti és használni képes ezt a nyelvet, kitarul előtte a világ, nemzetközi – gazdasági, kereskedelmi, kulturális, K+F, oktatási stb. hálózatok tagja lehet. Az internet általánossá válásával a határok eltűntek, a világ összeszűkül, s benne az emberek kommunikálni kívánnak egymással. Ehhez a közös keretet a használható angol nyelvtudás biztosíthatja. Az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült Királyság gazdasági nagyhatalma rendre megerősíti az angol iránti igényeket. Óriási gazdasági előnyökhöz jut, versenyképességét nagyban növeli az az ország, amelynek lakossága jól ismeri és munkája során használni képes az angol nyelvet. Ahol arányaiban nagyobb az angol nyelvet beszélők aránya, a könnyen elérhető elektronikus források révén gyorsabb tudástranszfer következik be, több határon átvívelő kapcsolat s egyúttal jelentősebb gazdasági, társadalmi fejlődés várható.

Korábban soha nem látott mértékben növekedett meg világszerte az angol nyelvet tanulók aránya, hiszen a nyelvtanulásnak jövedelemteremtő és mobilitás-ösztönző szerepe van. Aki nyelvet tanul, nem csupán a nyelvet, hanem a kultúrát is megismeri, s közben interkulturális kompetenciákra is szert tesz. Számos ország felismerte az angol mint idegen nyelv gazdasági hasznát, így jó néhány országban kötelező nyelvként oktatják már az általános iskolában. 2006-os adatok szerint Belgiumban, Németországban, Dániában, Hollandiában, Olaszországban, Cipruson, Görögországban, Luxemburgban, Máltán, Svédországban, valamint az EU-n kívül Izlandon, Norvégiában és Lichtensteinben már az általános iskolában a tanulók kötelező jelleggel angol nyelvet tanulnak. 2009-ben bevezették a kötelező angol nyelvtanulást Csehországban, majd csatlakozott az előbbieken említett országok sorához Szlovákia is. Néhány országban ez a kötelezettség a középfokú oktatásban szintén megmarad. Luxemburg kivételes ország az EU-ban, itt ugyanis három nyelvet – angolt, németet és franciát – tanulnak a diákok már az általános iskolában (Key Data..., 2008). Európán kívül számos egykori gyarmati országban megmaradt hivatalos nyelvként az angol, s a gyermekek szocializációjához az afrikai államoktól Indiáig jó néhány helyen a korai iskolaévektől kezdve természetes módon hozzátartozik az angol nyelv ismerete és aktív használata.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az idegen nyelvi és az interkulturális kompetenciák fejlesztésének számos értéke és komoly haszna van. A nemzetközi csereprogramokban, konferenciákon való részvétel feltétele a megfelelő angol nyelvtudás. A tudományos élet, a kutatás, a fejlesztés nyelve az angol, a legújabb szakirodalom megismeréséhez ugyancsak alkalmazásra kész nyelvtudásra van szükség. A turizmus élénkülésével a vendégeket fogadó lakosok, települések a nyelvtudás révén erősíthetik forgalmukat. A munkaerőpiac is mindinkább megkívánja az idegen nyelvi kompetenciákat, különösen így van ez a külföldön munkát vállalók esetében. Az egyes európai országok, de az azon kívül lévők is számos ipari, kereskedelmi, gazdasági szálon kötődnek egymáshoz. A szabad munkaerő-piaci mobilitás tovább fokozza a megfelelő szintű nyelvtudás iránti növekvő igényeket. Olyannyira, hogy sok esetben a diplomával rendelkezők sem kapnak képzettségüknek megfelelő állást, ha nem rendelkeznek a szükséges idegen nyelvi kompetenciákkal.

Az Európai Unió statisztikai hivatala, az Eurostat adatai szerint öt olyan idegen nyelv létezik Európában, amelyek a legnépszerűbbnek számítanak valamennyi tagállamban, így *az angol, a német, a francia, a spanyol és az orosz* azok a nyelvek, amelyeket leginkább tanulnak a kötelező iskolai évek alatt a

diákok az uniós államokban. Bár az itt felsorolt nyelvek különösen kedveltnek számítanak, azonban népszerűséget tekintve egyik sem tud közülük egyetlen tagállamban sem versenyre kelni az angol nyelvvel.

A második idegen nyelv tanulása Európa-szerte attól függően alakul, hogy milyen történelmi hagyományokkal, illetve kulturális kapcsolatokkal rendelkezik az adott ország, továbbá a földrajzi szempontból mely államokhoz áll közel. A nyelvrokonság, az azonos nyelvcsaládba tartozás ugyancsak megnövelheti a nyelvtanulási hajlandóságot. Például Magyarországon a második leggyakrabban tanult nyelv a német, amelynek történelmi hagyományai vannak, továbbá nagy népszerűsége gazdasági okokra vezethető vissza. Hazánk Ausztriával határos megyéiben választják a legtöbben idegen nyelvként a német nyelvet a diákok. Németország és Ausztria népszerű célpontnak számítanak a külföldön munkát vállalók körében is (Torgyik 2011). Romániában a francia nyelv tanulásának vannak jóval nagyobb hagyományai, amely a nyelvrokonságnak, a közös gyökereknek köszönhető. A spanyol nyelv tanulása különösen kedvelt Franciaországban (hiszen földrajzi szomszédokról van szó), továbbá Svédországban, Dániában és Németországban szintén gyakran választott nyelvnek számít. Az orosz nyelv tanulása iránti igény a volt szocialista országokban a rendszerváltással visszaszorult, azonban az EU tagállamai közül a Balti államokban, Észtországban, Lettországon és Litvániában ma is nagyobb arányban tanulnak orosz nyelvet a diákok, miközben vannak olyan uniós tagállamok is, ahol elenyészően kevésnek mondható napjainkban az orosz iránti kereslet.

A nyelvtudásnak nem csupán a munkaerőpiacon van jelentősége, hanem a nemzetközi migráció erősödésével az új országhoz, új élethelyezethez való alkalmazkodás, a letelepedés igénye ugyancsak megfelelő nyelvtudást és az eligazodás képességét igényli. Számos család többkultúrájú, többnyelvű, a egyes házasságok révén a gyerekek körében nem számít ritkaságnak a többkultúrájú környezetben való szocializáció. A szakirodalomban Watson (2004) „*transznacionális családoknak*” nevezi azokat a családokat, ahol a szülők különböző népcsoportokból, országokból származnak, s így a egyes házasságok gyermekei az otthoni környezetben is nap mint nap megtapasztalják a többnyelvűség, a több kultúra jelenlétét.

Az iskolai tanulmányok során, majd a munka világában azok lehetnek sikeresebbek, akik több nyelvvel bírnak, s ezzel együtt bikulturális/multikulturális kompetenciákat birtokolnak. Ahány nyelvet beszélsz, annyi ember vagy – tartja a szólás. A globalizáció korában a megfelelő nyelvtudás jelenti az alapot a sikeres alkalmazkodáshoz. A modern nyugati nyelvek iránti igények kielégítése az oktatásügyre vár.

Az IKT-kompetenciák fejlesztése

A globalizáció kiteljesedéséhez, a tér és az idő fogalmának változásához jelentős mértékben hozzájárult a kommunikációs robbanás. A telefonálás egyre olcsóbbá vált, a számítógépes technológia mindennapi életünk elengedhetetlen részévé lett. A legtöbb háztartásban jelen van a számítógép, mind többeknek van okostelefonja. Az élet minősége a technikai eszközök által gyorsabban elérhető információk segítségével sokat javult, jóval kényelmesebb lett. A modern technika gyors tudástranszfert tesz lehetővé.

Mindezek a javak ma már széles körben elérhetők a szegényebbek számára is. Például 2005 és 2011 között Afrikában 400%-kal nőtt a mobiltelefon használók aránya (Schields 2013). Az informatikai kompetenciák ma már éppolyan általánosan elvárt alapkompétenciának számítanak a munkaerőpiacon, mint az írás, az olvasás vagy a számolás. A legtöbb munkáltató megkívánja az elektromos írástudást, a gazdaság fejlődése, informatizálása nyomán több ágazatban nélkülözhetetlenek az ehhez kapcsolódó kompetenciák.

A biztos alapokon álló számítástechnikai kompetenciák megléte alapja a globális hálózatokba való bekapcsolódásnak, a szupersztrádára való fellépésnek, az egyén és a társadalom fejlődésének. Óriási mértékű, napról napra növekvő számú, folyamatosan megújuló tudástartalom érhető el az interneten keresztül. A kellő idegennyelv-ismerettel és tájékozódási képességgel bírók hozzáférhetnek az idegen nyelvű tananyagokhoz, forrásokhoz, a modern tanulási lehetőségekhez is. Mindinkább növekvőben van azon egyének és országok fejlődési esélye, amelyek képesek erre.

2010-ben 25 országban végzett *EU Kids Online* (Livingstone és mtsai 2011) felmérés szerint a 9–16 éves európai gyermekek 60%-a átlagosan naponta vagy majdnem naponta, 93%-uk az elmúlt héten használta az internetet. Mindez jelzi, hogy igen alacsony azok száma, akik az elmúlt héten ne lettek volna a gép közelében. Az eszközhasználat döntő többségében otthon (87%) történik, s ezt követi az iskolai használat (63%).

A megkérdezett európai gyermekek változatos célokkal és motivációval kapcsolódnak rá a hálózatra, 85%-uk a *házi feladat megoldásához* veszi igénybe az internetet, s érdemes megfigyelni, hogy majdnem ugyanilyen fontos a *játék* is (83%) számukra. 76%-uk videoklipet néz, 62% üzenetküldésre használja az internetet, míg 31%-uk webkamerát is használ, 11% pedig blogot ír. A felhasználás az iskolai munkától kezdve az unaloműzésig sokféle formát ölthet. A számítástechnikai eszközök szerteágazó alkalmazási lehetőségei, továbbá a gépek árának folyamatos csökkenése, jelentősen hozzájárul növekvő elterjedt-

ségükhöz és nagyfokú népszerűségükhöz. A megkérdezett gyerekek és fiatalok 59%-a a közösségi oldalakon saját hálózati profillal is rendelkezik, s tendenciáját tekintve a tizenévesek között a legtöbb a felhasználók száma ezeken az oldalakon (Sonck, Livingstone és mtsai 2011, Ságvári 2008).

Ebben a környezetben a tanulók iskolai érdeklődésének fenntartása céljából új oktatási módszerekre, jóval nagyobb rugalmasságra, nyitottságra, az új eszközök iskolai beépítésére van szükség. Míg az ezredforduló körül – egy 1998-ban végzett vizsgálat szerint a pedagógusok Magyarországon alig-alig tájékozódtak az internetről (Karlovit 2001), addig ma már elsődleges információs forrást jelent a pedagógusoknak, szülőknek és a gyerekeknek. Az internettel és más mobilkommunikációra alapozó eszközzel a passzív befogadó szerep helyett a tanulásban az interaktivitásra építő, aktív tanuló szerepe erősödik. A tanulás mind élményszerűbbé, életközelibbé, s a modern IKT-eszközök révén mind többek számára vált elérhetővé. Ez a feladat új kihívások elé állítja az intézményes nevelést, az iskolarendszert, a pedagógusokat is.

A digitális technika révén a *mobil tanulás* vagy más néven *m-tanulás* (hordozható számítástechnikai eszközök segítségével történő tanulás) (Molnár 2013) egyre inkább bevonul a közoktatási rendszer minden szintjére, mi több, az iskolán kívül a művelődésben, a múzeumokban, a könyvtárakban, továbbá az állatkertekben, vadasparkokban, gyermektáborokban is fellelhető, pl. mobiltelefon, okostelefon, laptop, e-Book olvasó stb. használatával tartott foglalkozásokon éppúgy használják az IKT-eszközöket, mint az iskola világában. A számítógép és a világháló nem csupán mint új médium lényeges, hanem annak megértése is, hogyan használjuk okosan, értelmesen, etikusán az egyes eszközöket, hogyan szelektáljunk a különböző hálózati tartalmak között.

Az IKT-eszközökön keresztül az iskoláskorú gyermekek a világ mind több pontján hozzáférnek a globális tartalmakhoz. Afrikában, Latin-Amerikában vagy Délkelet-Ázsiában az internet és a médián át elérhető tartalmak éppúgy a tanulás és az ismeretszerzés eszközei, mint a szórakozásé és az általános tájékozódásé vagy a rendszeres baráti kapcsolattartásé. Új tanulási formák, online fórumok, határokon átívelő, nemzetközi közösségek jöttek létre. Csepeli György és Pražák Gergő (2010) arra mutattak rá, hogy az IKT-kompetenciák elsajátításában új momentumként értékelhető a „fordított szocializáció” jelensége, amely annyit jelent, hogy a felnőttek és a nagyszülők generációja gyakorta a gyermekeik, unokáik révén, azok segítségével sajátítja el a számítógép, az internet és más mobil kommunikációs eszköz használatát. Sokan korántsem tanfolyamon, hanem gyermekeik segítségével kezdték el a világháló megismerését. A gyerekek rutinosabban és magabiztosabban használják a világhálót, mint szüleik. A

szülők számára nehezebben megy a tudástranszfer, hiszen sokan közülük az írógépek világában nőttek fel, akkor tanulták meg a gépek használatát, s rögzült sémáik nehezebben változnak. A fiatalok, a gyerekek jóval rugalmasabbak ezen a téren, sokkal inkább nyitottak az újdonságok megtanulására. Így fordulhat elő, hogy a fiatalabb generáció tanítja az idősebbeket.

Ebben a környezetben a *médiapedagógiának* ugyancsak megnőtt a jelentősége (Szűts 2016). A pedagógusok és a szülők együttes felelőssége a modern infokommunikációs eszközök és tartalmak használatának, a médiakompetenciák fejlesztésére mind nagyobb szerepet szánni. E vonatkozásban a felvilágosító, tudatformáló képzések, a kritikai érzék, a tudatos választás, a befolyásolás, illetve a manipuláció mechanizmusainak megértése és megértetése mind a gyerekek, mind pedig a szülők és a pedagógusok rétegeitől nagyobb odafigyelést kíván.

Az IKT fejlődésével a csúcstechnika vívmányai közelebb hozzák egymáshoz a fejlett és a fejlődő országokat, a gyerekeket és a felnőtteket, s ezáltal hallatlanul nagy szerepük van a földrajzi és a társadalmi, fejlettségbeli különbségek csökkentésében, a tudás terjesztésében (Csepi–Prazsák 2010). A robbanásszerű fejlődés elképzelhetetlenül nagy mértékű változásokat indukál, amelyek tovább növelik az iskola, a tanulás eddig megszokott formáinak modernizációját.

A számítástechnika rohamléptekben teszi lehetővé a fejletlenek felzárkózását, s vele együtt növeli a globális versenybe bekapcsolódók számát és arányát. A globalizáció olyan környezetet jelent, mely az információs technológia révén világszerte terjeszti a tudást (távoktatás, nyitott oktatási rendszerek, interneten elérhető tanulási lehetőségek). A globalizáció korában egyének és országok versengenek egymással, s a hamarabb, a gyorsabban és a jobb kompetenciákkal rendelkezők kerülhetnek ki győztesen a versenyből. A nemzetközi tendenciák mindinkább megértethetik velünk, hogy a jobb minőséget nyújtó, a XXI. század globális kompetencia igényeire jobban támaszkodó, a gyorsabban alkalmazkodó országok és egyének lesznek nyertesei a versenynek (Schields 2013). Mindeközben az IKT-eszközök/kompetenciák erősödése ösztönzi a tudásra épített munka, a tudásgazdaság terjedését.

A szociális kompetenciák fejlesztésének igénye

A globalizáció világában az egyes országok között erősödő migrációval kell számolnunk. Az EU Schengen-övezetében eltűntek a határok, az állampolgárok szabad mozgásának biztosítása az unió egyik alapelvének számít. A jobb megélhetés, illetve a kedvezőbb munkalehetőségek reményében sokan útra kelnek, s telepsznek át keletről nyugatra, délről északra. A nemzetközi nagyvállalatok

terjeszkedése révén a különböző népek, nemzetek tagjainak találkozása mind az oktatás, mind pedig a munka világában általánosnak mondható. Az internetes hálózatok ugyancsak növelik a különböző származású, nyelvű egyének közvetlen kapcsolatának esélyeit. A gyerekek szocializációjuk során mindinkább találkoznak az iskolában is a sajátjuktól eltérő kultúrából, más társadalmi helyzetből/országból érkező diákokkal, a felnőtt pedig a munka világában töle eltérő országból/kultúrából származó munkatársakkal. A felsőoktatásban tanulók mobilitása az Erasmus program révén ugyancsak megnövekedett. „Világszerte a kiutazó diákok 47%-át öt angol nyelvű ország – USA, Kanada, Egyesült Királyság, Ausztrália, Új-Zéland fogadja, míg a legtöbb kiutazó Kínából és Indiából érkezik” (Schields 2013, 108).

A különböző kulturális, nyelvi, vallási háttérű egyének találkozásai félreértéseket, konfliktusokat éppúgy szülhetnek, mint elfogadást, rácsodálkozást, barátságokat és békés egymás mellettélést. A hagyományos értékek, normák mellett új értékek jelennek meg. Ebben a környezetben a kulturális tudás, a tolerancia, az elfogadás képessége rendkívüli módon felértékelődött.

Az etnikai és a demográfiai változásokra, a nagyfokú mobilitásra a fejlett társadalmaknak s az iskolaügynek is választ kellett adnia. Az oktatásügy komoly kihívást jelentő feladata a különböző kultúrák közötti kommunikáció, a kapcsolatteremtés képességének és a toleráns, befogadó magatartás megtanítása (Karlovit 2004). A nyelvi, kulturális interdependencia világában a multikulturális nevelés s a *szociális és interkulturális kompetenciák* megléte, fejlesztésének szükséglete komolyan megnövekedett (Allemann-Ghionda, 2011, Karlovitz 2006a, Karlovitz 2006b). Az élénkülő kulturális találkozások megkívánják az interkulturális kompetenciákat, az előítéletek oldását, a sztereotípiák, az esetlegesen előforduló konfliktusok, az elutasítás és a diszkrimináció kezelését. A kulturális találkozások az egyének között együttműködést, békés együttélést kívánnak, amely a kooperatív technikák iskolai alkalmazásán, rendszeres gyakorlásán keresztül hozható közelebb.

A globalizáció növeli a komplexitást az élet minden területén, így a tanulásban, a tanításban ugyancsak alkalmazkodást és a megértés szükségességét kívánja. A globalizáció korában nem csupán a különböző népek együttélésének igénye miatt szükséges a szociális kompetenciák fejlesztése, hanem az adott társadalmon belül jelentkező plurális életmódok, különböző életformák tolerálása, megértése miatt is. A globalizáció velejárója, hogy a régi hagyományok mindinkább eltűnnek, s helyette mindinkább egyedi életutak, életmódok sokasága van jelen egymás mellett.

A Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban az 1960-as évektől fogva került a figyelem középpontjába a multikulturális/interkulturális nevelés kérdése. Az USA-ban a polgárjogi mozgalom kibontakozása adott lökést az etnikai kisebbségek, a fogyatékkal élők és a nők esélyeinek javításának. Nyugat-Európában a vendégmunkások számának növekedésével az iskolarendszer is alkalmazkodott az új helyzethez. Míg kezdetben úgy vélték, hogy a vendégmunkások csak „vendégek” lesznek, később rá kellett ébredniük, hogy a külföldiek a végleges letelepedés mellett döntöttek. Családtagjaik, gyerekeik is követték őket, s az iskolákban, óvodákban megjelent bevándorlók gyermekeinek megfelelő nevelésre, oktatásra volt szüksége.

Eközben Közép- és Kelet-Európában a rendszerváltásig nem tartották különösen fontosnak a multikulturális nevelést. A kisebbségi csoportokkal való érdemi foglalkozás az 1990-es évek után vált gyakoribbá. A rendszerváltás hívta fel a figyelmet a társadalomban jelen lévő különbségekre. Közép- és Kelet-Európa nem számít klasszikus bevándorlókat fogadó célországnak, sokkal inkább tranzitországnak nevezhető. Az EU integrációja során, 2004-ben az új tagállamok csatlakozásával a migráció új hulláma kezdődött meg, fokozatosan lehetővé vált az új tagországok állampolgárai számára a régi tagországokban a munkavállalás, s eközben a gazdasági világválság szintén tovább növelte a régi tagállamokból kivándorlók számát. A migráció a nemrégiben csatlakozott tagállamok számára ugyancsak új feladatokat hozott.

Az új országban új életet kezdő családok kihívások elé néznek, másik országhoz, más szokásokhoz, kultúrához kell alkalmazkodniuk, új nyelvet kell megtanulniuk. Szembe kell nézniük az alkalmazkodás, a beilleszkedés nehézségeivel (pl. elutasító környezettel, magányossággal, marginális helyzettel, a kívülálló szerepével). A beilleszkedési folyamatot a felkészült oktatási intézmények segíthetik, a felkészületlenek nagyban megnehezítik. Napjainkban a kivándorló célországokban ugyancsak korábban nem látott jelenségek kezelésének feladata merül fel a családokban és az iskolában is (ilyenek pl. a kettőszakadt családok, az apa nélkül felnövő gyerekek, a magányosság, a gyermekvédelmi problémák növekedése).

A szociális és interkulturális kompetenciák fejlesztése pontosan azért vált mindinkább szükségessé, hogy a pedagógusok és a gyermekek – a majdani felnőtt társadalom tagjai – az egyre komplexebb rendszerekben elfogadóbbak, megértőbbek, türelmesebbek és felelősségteljesebben viselkedők legyenek. A sokféleség megértése (mely lehet nyelvi, etnikai, kulturális, társadalmi, vallási, földrajzi, nemek közötti stb.) vihet közelebb a humanistább iskolához, hiszen mindenkinek joga van a tanuláshoz, képességei fejlesztéséhez. S mindez nem

csupán emberi jog, hanem az egymással versengő, kölcsönösen függő világban egy-egy ország számára komoly gazdasági szükséglet is.

Összefoglalva elmondható, hogy a felgyorsult fejlődés, az infokommunikációs technológia, a nemzetközi kapcsolatok erősödése új kompetenciák fejlesztését kívánja az iskolától, s ebben a rendszerben a pedagógusok jelentős feladatok előtt állnak világszerte.

Irodalom

- Allemann-Ghionda, Cristina. 2011. From Intercultural Education to the Inclusion of Diversity. Theories and Policies in Europe. In *The Routledge International Companion to Multicultural Education*, ed. Banks, James A. 134–154. New York–London: Routledge.
- Csepeli György–Prazsák Gergő. 2010. *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: Józseveg Kiadó.
- Karlovitc János Tibor. 2001. Az iskolai tankönyvválasztásról *Új Pedagógiai Szemle* (1): 69–79.
- Karlovitc János Tibor. 2004. Mit tehetünk az előítéletek csökkentéséért? In *Megközelítések: roma gyerekek nevelésének egyes kérdései*, szerk. Nahalka István–Torgyik Judit. 123–136. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Karlovitc János Tibor. 2006a. Szükségesek-e a taneszközök a multikulturális neveléshez? In *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatás finanszírozása: A VI. Kiss Árpád Konferencia előadásai*, szerk. Buda András–Kiss Endre. 194–202. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Karlovitc János Tibor. 2006b. Multikulturális nevelés és andragógia. In *Kőrös Tanulmányok*, szerk. Micheller Magdolna. 25–34. Békéscsaba: Tessedik Sámuel Gazdasági Főiskolai Kar.
- Key Data on Teaching Languages at School in Europe*. 2008. Brussels: European Commission.
- Livingstone, Sonia–Haddon, Leslie–Görzig, Anke–Ólafsson, Kjartan. 2011. *Risks and Safety on the Internet: the Perspective of European Children: Full Findings and Policy Implications From the EU Kids Online Survey of 9-16 Year Olds and Their Parents in 25 Countries*. London: EU Kids Online Network.
- Molnár György. 2013. Új IKT tendenciák a nemzetközi és hazai gyakorlatok tükrében, különös tekintettel a tanítás-tanulás folyamatára. In *Digitális pedagógia 2.0*, szerk. Benedek András. 85–132. Budapest: Typotex.
- Ságvári Bence. 2008. Az IT-generáció – Technológia a mindennapokban: kommunikáció, játék és alkotás. *Új Ifjúsági Szemle* téli szám, 47–56.

- Schildes, Robin. 2013. *Globalization and International Education*. London: Bloomsbury.
- Sonck, N., Livingstone, Sonia et al. 2011. *Digital Literacy and Safety Skills*. London: EU Kids Online, London School of Economics and Political Science. <http://eprints.lse.ac.uk/33733/1/Digital%20literacy%20and%20safety%20skills%20%28Isero%29.pdf> (2012. okt. 29.)
- Szűts Zoltán. 2016. Az internet nyelve: másodlagos írásbeliség, emoji és mémek, *Korunk* (4): 55–60.
- Torgyik Judit. 2011. A nyelvtanulás európai tendenciái. *Szakképzési Szemle* (2): 110–117.
- Torgyik Judit. 2012. *A tanulás színterei felnőtt- és időskorban*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Watson, James L. 2004. Globalisation in Asia – Anthropological Perspectives. In *Globalization, Culture and Education in the New Millennium*, eds. Marcelo, M. Suárez-Orozco, Desiree Baolian Qin-Hilliard. 141–173. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.

TOPICALITIES OF INTERCULTURAL EDUCATION IN THE WORLD OF SCHOOLS

In the era of globalization schools have to face new challenges all over the world. By today the interaction of various peoples and ethnic groups, and the possibility of their regularly meeting each other through work and education has greatly increased. Children more and more often gain personal experiences of cultures, customs and traditions differing from their own. The role of learning has immensely grown in value, and the value of certain competencies has particularly increased. The quality of what and how we learn or teach cannot be an indifferent matter. New demands have to be met concerning education all over the world. Foreign language learning, IT skills, social and intercultural competences have gained a significant role in the education of children.

Keywords: globalization, growing value of the role of learning, language teaching, IT skills, social and intercultural competences.

AKTUELNOSTI INTERKULTURALNOG VASPITANJA U ŠKOLAMA

U doba globalizacije školstvo se širom sveta suočava sa novim izazovima. Povećao se međusobni uticaj naroda, etničkih grupa, kao i mogućnost redovnih međusobnih kontakata u sferi rada i učenja. Deca usled neposrednih kontakata sve češće stiču iskustva o različitim kulturama, običajima, tradicijama. Uloga učenja je dobila na značaju, a vrednost pojedinih kompetencija se značajno povećala. Nije svejedno šta se i u kom svojstvu uči, podučava. Širom sveta se postavljaju novi zahtevi u vezi sa

učenjem. Posebno se povećao značaj kompetencija kao što su poznavanje stranih jezika, informatičke tehnologije, odnosno uloga socijalne i interkulturalne kompetencije u vaspitavanju dece.

Ključne reči: globalizacija, porast značaja učenja, nastava jezika, informatičke i komunikacione tehnologije, socijalne kompetencije.

A kézirat leadásának ideje: 2015. dec. 20.

Közlésre elfogadva: 2016. máj. 10.

MÁK Ferenc

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
Zenta
makferenc@yahoo.com

„A LEGSZEBB MAGYAR TÖRTÉNELMI KORSZAK TANÚJA ÉS RÉSZTVEVŐJE VOLT”

Margalits Ede (1849–1940)

“He was a witness and participant of the best Hungarian era”

Ede Margalits (1849–1940)

„Bio je svedok i učesnik najlepšeg razdoblja mađarske istorije”

Ede Margalič (1849–1940)

Margalits Ede főgimnáziumi tanár, jeles történetíró egyike azon bácskai tudósoknak, aki az országos tudományos körökben is nagy tekintélyt vívott ki magának. Pályája elején a bajai, majd a zombori főgimnáziumban volt az irodalom tanára, ekkoriban a vármegye központjában aktív közéleti szerepet is vállalt. 1891-ben azonban kinevezték a budapesti horvát internátus igazgatójává, 1895-ben pedig a budapesti egyetemen a horvát nyelv és irodalom rendkívüli tanára lett. Ekkor bízta meg a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága az 1850 és 1899 közötti fél évszázad során Horvátországban megjelent történelmi munkák kivonatos bemutatásával. Így született meg 1900-ban és 1902-ben a *Horvát történelmi repertórium* két hatalmas kötete. A világháború idején, 1918-ban még megjelenhetett a *Szerb történelmi repertórium* első kötete, a második kötet kiadására azonban már nem került sor. Bizonyára a zágrábi születésén túl, a zombori íróársak, Radics György és Dömötör Pál példáján föllelkesülve fordult az érdeklődése a délszláv hősi énekek felé. Már a budapesti szláv tanszék tanáraként a horvát Ivan Mažuranić *Csengics Szmail Aga halála* (1896) című „költői elbeszélésének” magyar tolmácsolásával ajándékozta meg az olvasóit. Még ugyanabban az esztendőben *Márk királyfi* címmel tanulmányt írt a XIV. és XV. századi délszláv népballadákról, majd a *Katholikus Szemlében* a délszláv népballadákról közölt egy összefoglaló értekezést, 1899-ben azután megjelent *A rigómezei ütközet* című fordítása is.

1914-ben, nyugdíjba vonulásakor otthagyta a lármás fővárost és hazaköltözött Zomborba, ahol szinte elfeledve halt meg 1940-ben.

Kulcsszavak: XIX. századi magyar irodalom, irodalmi intézmények, a budapesti szláv tanszék, magyar–szerb irodalmi kapcsolatok.

Elképesztően hosszú, termékeny és gazdag életpályát futott be Margalits Ede a szláv nyelvek, a latin, a történelem és a magyar irodalom tanára, a XIX. század kilencvenes éveiben ő még Gyulai Pál és Jókai Mór társaságában tűnődött a haza sorsa fölött, a trianoni összeomlást követően nyugdíjas éveit azonban már a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt Zomborban, teljes visszavonultságban töltötte, s otthonában gyakori vendége volt a pályakezdő Herceg János is. „A legszebb magyar történelmi korszak tanúja és résztvevője” volt, állapította meg halála alkalmával az egykori látogatója, aki a *Kalangyá*ban búcsúzott a matuzsálemi kort megélt tudós tanártól (Herceg 1940, 298).

A horvát származású Margalits Ede a szabadságharc idején, 1849. március 17-én született Zágrábban, s lett tudományos pályája során az egyik legnagyobb magyar szlavista. Egyetemi tanulmányait Bécsben és Párizsban végezte, hazatérését követően, 1870-ben a bajai állami tanítóképzőben a szláv nyelvek tanára lett, 1871-től azonban a bajai főgimnáziumban már a magyar irodalmat is tanította, közben 1875-ben a budapesti egyetemen megszerezte bölcsletdoktori oklevelét is. Néhány évvel később, 1879-ben a zombori állami főgimnázium latin, görög és történelem szakos tanárává nevezték ki, ahol Radics György halála után 1886. április 17-én kelt kinevezéssel, egészen 1891-ben történt budapesti meghívásáig az intézmény igazgatói posztját is betöltötte. „Pályám legszebb emlékei a népoktatáshoz fűznek” – írta 1883-ban a *Bácskában* közölt *A tanítói takarékpénztárakról* című cikkében, miközben a tanítói életpályája biztosításának kérdésével foglalkozott (Margalits 1884, 141). Pályája azonban ennél lényegesen több és gazdagabb, hisz oktató-nevelői munkája mellett közéleti szerepet is vállalt, tudományos munkásságának eredményeit pedig a magyar–horvát és a magyar–szerb kapcsolattörténet is mindmáig számon tartja. Egyik legkövetkezetesebb szószólója volt „a megyében szeretni a hazát” programnak, ezért zombori évei során kezdeményezően vett részt a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat létrehozásában, programjának kidolgozásában, mi több, 1883 és 1886 között annak titkári szerepét is betöltötte. 1891-ben a budapesti horvát internátus igazgatója, 1895-ben a budapesti egyetemen a horvát nyelv és irodalom tanára lett, 1899 szeptemberében pedig kinevezték a budapesti egyetem rendes tanárává. Ilyen minőségében volt meghatározó alakja a magyar–horvát és a magyar–szerb irodalmi és kulturális kapcsolatoknak, méltán írta róla Herceg János: egész élete során a magyar politikai életben a két

kisebbségi nép érdekeit képviselte; „a szerbek és horvátok kulturális igényeit ő közvetítette a magyar kormánynál, és hivatásában sohasem volt megalkuvó”. Számtalan szerb iskolát, így az újvidéki gimnáziumot is az ő határozott föllépése nyomán építették fel, Szerbia királya ezért a Szent Száva-renddel tüntette ki. „Makacsul hitt abban, hogy a magyar nép és a nemzetiségek között sikerül megteremteni a békét és az összhangot, noha iskoláiban mind erősebb lett a pánszláv mozgalom” (Herceg 1940, 296–297). Majd így folytatta méltatását, melyben Herceg János a XIX. század bölcs gondolkodójától búcsúzott:

Derülátó volt és bízott a monarchiában, mint minden konzervatív magyar tudós, aki előtt ismeretlen a forradalmi átalakulás. Amikor aztán a háború befejezése után a titkos szervezők közjogi méltóságokba kerültek és elfeledkeztek a türelem és megértés viszonzásáról, dr. Margalits Ede nem tehetett egyebet, mint visszavonult. Ha vállalta is a kisebbségi életet, a küzdelemben már nem akart részt venni. *Munkájával ő azt a másik világot szolgált, amely a kiegyezés szellemében élt Deák Ferencről a világháborúig.* Változott viszonyok között, amikor nem a szereplők változtak, hanem csak a sorrend és neki egykori gyámolítottjaival kellett volna szembefordulnia, küzdelem helyett bölcsen a csendes magányt választotta (A kiemelés tőlem – M. F.) (Herceg 1940, 297).

Margalits Ede első műve, a *Párhuzam Vörösmarty és Arany mint eposköltők között* című dolgozata huszonhat éves korában, 1875-ben Baján, főgimnáziumi tanársága idején jelent meg, melyet tankönyvpótló irodalom gyanánt a diákoknak szánt. Benne a halhatatlan Vörösmarty Mihálynak és a koszorús Arany Jánosnak – akik nem egy remekkel gazdagították eposzirodalmunkat – örök értékű műveit, a *Zalán futása*, a *Cserhalom* és *Eger*, valamint a *Toldi*, a *Toldi estéje* és a *Murány ostroma* című eposzait állította párhuzamba. Műelemzése és műértelmezése során esztétikai mércének a homéroszi eposzirodalom kapcsán Arisztotelész által megfogalmazott szempontokat tekintette érvényesnek, mondván: az Iliász megalkotója előtt az eposzirodalomnak még nem volt elmélete, ezért Homérosz járatlan utakra kényszerült, „teremtő lángelmével alkotott művében világító Pharosként irányt jelölt, a későbbi korok fiának merre kell haladnia”. Arisztotelész gondos elemzésnek vetette alá a teremtő görög lángelme költészetét, és *Poétikájában* összefoglalta mindazt, ami az eposz műfaját eredendően jellemezte és jellemzi azóta is. Évezredek múltán a világirodalomban könyvtárnyi irodalma keletkezett „a Homér után megjelent művek” vizsgálatának, Arisztotelész szempontjai azonban öröknek és maradandónak bizonyultak. A *Poétika* meghatározó elemeit műelemzése során maga is döntő

jelentőségűnek tekintette, ezért esztétikai véleményalkotásának szempontjai: I. az eposz egysége: a) a tárgy, b) a főhős, c) az idő és helyegység, végre d) a cél egysége; II. a mű teljessége, kerekdedsége, arányossága; III. az egészet indokoló jellemzések; IV. a tárgy érdekessége, nagyszerűsége és csodálatossága, és végül V. az „előadási módor és irány” jellegzetessége (Margalits 1875, 4–5).

A bajai főgimnáziumi tanár meghatározása szerint az eposz egy hatalmas kép, amely a múltból valamely nagyszerű esemény történetét varázsolja a szemünk elé, melyet a költő a kellő hatás kedvéért élénk színekkel elevenít meg. Ezen hatalmas freskón belül jutnak szerephez a poétikai elemek. Vörösmarty Mihály eposzi világa oly festői, oly emelkedett, s oly nyugodt méltóságú, hogy az méltán emeli őt a homéroszi magaslatokba. „Vörösmarty irányának sajátosságait a classicus epos kíváncsainak helyes felfogása eredményezte: a költő hivatottsága kivált abban nyilvánul, hogy tárgya természetét felismerve mindazt létesíteni tudta – ti. a klasszikus eposz poétikai elvárásait (M. F.) –, mit az megkíván.” Arany János eposzai azonban egészen más természetűek, a *Toldi*, a *Toldi estéje* és a *Murány ostroma* nem az antik költészet szabályai szerint készültek, nem „classicus hősköltemények”, hanem népies, regényes lovageposzok. Az ő költői modora szigorúan tárgyias és nyugodt, de „nem komoly fenségű s méltóságú, hanem inkább naiv, szívhez szóló, s gyakran népiesen humoros. [...] Népies szólás módjai meglepő híven tükrözik vissza a nép gondolkodás módját: ezek a népies hasonlatok azon csalódásba ejthetnek, hogy e műveket nem műköltő, hanem maga a nép alkotta. A természetet ily csalódásig híven utánozni a legnagyobb művészet” (Margalits 1875, 98). (Hozzáteszem: egyben a legmagasabb homéroszi erények egyike!) A filológiai részletek elemzése nyomán, sok-sok idézet kiemelésével kialakult párhuzam alapján Margalits Ede meglátása szerint Vörösmarty és Arany „modorának és irányának” különbözősége abban áll, hogy „Vörösmarty Mihály eposai a magyar nemzet számára vannak írva; Arany János [pedig] a nép és a nemzet számára írt!” (Margalits 1875, 103).

A főgimnáziumi irodalomtanár *Párhuzam Vörösmarty és Arany mint eposköltők között* című munkája a tárgyismeret, az irodalmi tájékozottság, a műelemzés és műértelmezés tekintetében kiváló alkotás, nyelve és előadása (iránya és modora) azonban – a katedra-közeliségének terhével együtt – még a pályakezdő íróé.

Margalits Ede Bajáról Zomborba, a vármegye adminisztratív központjába kerülve, főgimnáziumi tanársága mellett nagy lendülettel vetette bele magát a közéletbe, s a korabeli zombori lapok egyik leglelkesebb publicistája lett. (Gyakorlott hírlapíróként 1884 júniusában a *Bácska* szerkesztőjének, Molnár

István Lajosnak a radegundi fürdőben történő gyógykezelése idején, annak távolléte alatt a lap szerkesztését rövid időre Margalits Ede vette át.) Nem volt a vármegye közéleti valóságában olyan esemény, amelyről jó publicistaként nem fogalmazta volna meg a maga – karakteresen konzervatív – véleményét. Meggyőződéssel vallotta, hogy a Széll Kálmán miniszterelnök vezette Szabadelvű Párt helyes irányba viszi Magyarországot, hogy az általa hirdetett munka és takarékoság elvszerű politikája az elmúlt évtizedben óriási haladást hozott Bács megye számára is: anyagiak és szellemiek terén egyformán gyarapodott a nép, fejlődött az oktatás, korszerűsödött a gazdaság, és a közművelődés terén az intézmények sora tette országosan ismertté a vármegyét. Közéleti tevékenységéről számot adó írásait – beszéleteit és hírlapi cikkeit – 1884-ben *Három év után* című kötetében tette közzé. A maga korában meglepően széles látókörű, minden időszerű jelenségről a maga különvéleményét pregnánsan megfogalmazó hírlapíró így vallott saját, célravezető módszeréről: „Húsz év óta érdeklődéssel gyűjtöm minden irányban, e minden tekintetben fontos megye művelődési állapotait jelző adatokat, s így azon szerencsés helyzetben vagyok, hogy nemcsak mende-monda alapján, hanem számokkal szolgálhatok Bács megye életfunkciójának minden irányú mozzanataira vonatkozólag” – írta az 1882-ben közölt *a Bács megye és a köútépítés* című írásában (Margalits 1884, 36). Tengernyi, pontosan meghivatkozott argumentum birtokában védte a vármegye és benne a vármegye lakosságának becsületét és jó hírét, és szónoki-előadói bravúrral megszerkesztett cikkeiben azonmód kiállt minden, a közösségét ért támadás, alaptalan vádaskodás és a rossz hírnév keltésének szándéka ellen, történjen az a fővárosi, vagy a helyi ellenzéki lapokban, esetleg az olykor túlfűtött indulatú újvidéki szerb újságokban. Az 1884-es képviselő-választási (elvtelen) csatározások alkalmával megfogalmazott *Válasz a Pesti Naplónak* című írásában úgy látta: Bács megyében korábban a politikai küzdelmekben az ellenzék soha nem játszott meghatározó szerepet, s ha olykor mégis lármásra sikeredett egy-egy ellenzéki kortes-fellépés, az a közszereplésre vágyó, kicsinyes egyéni ambícióknak volt tulajdonítható. Most azonban a függetlenségpárti Apponyi Albert és Szilágyi Dezső mérsékeltnek nem mondható kortes-beszédekben

oly szikrákat szórtak a nép szalmatüzi elemei közé, a melyeknek hatásai most még kiszámíthatatlanok. [...] Meglehet, hogy majd beteljesedik rajtuk, hogy aki szelet vet, vihart fog aratni, de az biztos, hogy megyei közállapotainkba hosszú időre oly zavart hoztak, melynek a falusi jegyzőtől a főispánig mindenki, de leginkább a közigazgatás meg fogja sínyleni eredményeit. Elcseppentették a társadalmi szocializmus olajcseppjét – bűze sokáig fog megérezni megyei közállapotainkon (Margalits 1884, 45–46).

Margalits Ede nem kevesebbet vetett az ellenzéki politikusok szemére, mint-hogy békétlenséget hoztak a lakosság életébe, fellépésükkel a hivatalnak azt a korábban kikezdzhetetlen tekintélyét rombolták, amely a közrendnek és a fejlődésnek mindeddig a záloga volt. „A szabadelvű párt tíz év alatt felvirágoztatta megyénket, előbbre vitte hazánkat, ez tartotta tőlünk távol, és fogja is tartani azokat a bubusokat, a socializmust és agrarizmust, a melyekkel a furfangos ellenzék az egész országban a legerősebben támadta meg megyénket” – írta ugyanakkor a *Szózat a megye lakosságához* című cikkében (Margalits 1884, 101). Meggyőződése volt, hogy – nemzetiségi területen – jóra való népünket csak a törvény tisztelete tarthatja rendben és békességben, s ezt felelőtlen lázítással bűn kockára tenni.

Margalits Ede közéleti szerepvállalása és tudományos működése során a Délvidék legféltettebb, és éppen ezért minden körülmények közepette megtartandó értékének a magyarság és a nemzetiségek közötti béke megőrzését, ápolását és elmélyítését tekintette. Ebben a vonatkozásban méltatta Tisza Kálmán nemzetiségi politikáját, aki határozottan szembeszállt a dr. Miletics Szvetozár képviselte radikalizmussal, és a „szerb nemzetiségi chauvinizmussal” szemben a mérsékelt politikai köröket tekintette mérvadó erőnek, aminek következtében a „begyökerezett nemzetiségi érzelmi politikában” is változás remélhető (Margalits 1884, 186–187). Ennek a véleményének adott hangot két évvel korábban, az 1882-ben közölt *A bácskai kultúrkérdésről* című cikkében is, amikor hangsúlyozta:

A kormány minden tőle telhetőt megtett azon igazságos cél elérésére, hogy e hazának minden gyermeke édes anyjának nyelvét megértse; Magyarország a nemzetiségeket nem akarja saját nyelvüktől megfosztani vagy annak gyakorlásában gátolni, hanem saját érdekükben óhajtja, hogy a magyar nyelv megtanulására az újabb nemzedéknek alkalom nyújtassék, melynek nem tudása oly sok esetben hátrányos lenne reájuk nézve úgy a közpályán, mint a kereskedelem és ipar terén. Sajnos, hogy ezt sokan nem látják be, s a törvény ez intézkedésében sérelmet látnak (Margalits 1884, 28–29).

Lényegét tekintve Margalits Ede is ezt az ügyet szolgálta, amikor Budapesten – immár egyetemi tanárként – a magyar–szerb és a magyar–horvát történelmi és kulturális közeledésen fáradozott.

Margalits Ede azonban nemcsak a politika, az oktatás és a közművelődés terén szorgalmazta a megfontoltan haladás eszméjét, de szót emelt a gazdasági

élet terén tapasztalható, kellően át nem gondolt lépések ellen is. A *Bács megye és a kőútépítés* (1882) című írásában elhamarkodottnak látta a vármegyei vasútépítést. Meggyőződése volt, hogy mindaddig ráfizetéses lesz a vasút működtetése, amíg nem történik meg az áruszállításra alkalmas közúti hálózat kiépítése. „Jobb lett volna, ha vasutaink lassabban épültek volna fel, s nem volt volna nagy kár, ha némely régen kiépült drága vicinális vasút csak most tervezettnék, ellenben igen jó lett volna, ha több csak most épülő és épült fővonal már régen funkcionálna, úgy nem vett volna annyi kereskedelmi cikk más útvonalat, és nem lettünk volna senki uszályhordozói” – írta a *Bácskában* megjelent cikkében (Margalits 1884, 34). S amikor egyéni meglátásának hangot adott, örömmel üdvözölte a vármegye sikeres közútépítési törekvéseit. Mint ahogyan a *Bács megye és az iparkamarák rendezése* című írásának tanúsága szerint a vármegyei iparkamarák működésétől is a gazdasági közállapotaink javulását várta. Meggyőződése szerint a hivatal irányításával el kell érni, hogy mezőgazdasági áruinkat ne nyerstermék formájában vásárolja meg a külföld olcsó pénzért, mert akkor a messzi országokban feldolgozott termékeket Magyarországnak drága pénzért kell visszavásárolnia, ami óriási anyagi veszteséget jelent. Szükséges tehát a helyi ipar és a kereskedelem fejlesztése, mert az ország – és azon belül a vármegye – csak ily módon kerülheti el az elszegényedés lejtőjét, és maradhat versenyképes a Monarchia és a kontinens gazdasági rendszerében. Azért van szükség a bács megyei iparkamarára, hogy a gazdasági érdekek képviselője „egy a helyszínén, a közvetlenség [...] előnyével bíró testület feladatává” tétessék (Margalits 1884, 163–164). Az átgondolatlanság miatt bírálta Margalits Ede *A járásosztás kérdése* (1884) című írásában az 1880-as években központilag szorgalmazott, de a végén a mezővárosok és falvak közösségének elszegényedését eredményező közlegelő-elkülönítési akciót is, rámutatva, hogy a járásosztás csak a községi nagyobb gazdáknak és az egyes helységek pénzesebb embereinek válhat a javára, a szélesebb rétegeket tömegesen fogja a nyomorba taszítani (Margalits 1884, 202).

Amikor Iványi István „érdemes történetbúvár” többszöri kezdeményezésére 1882. augusztus 22-én Schmausz Endre vármegyei alispán Czirfuszt Ferenc megyei tanfelügyelő egyetértésével értekezletet tartatott egy bács megyei történelmi társulat megalakítása érdekében, Margalits Ede újságcikkben üdvözölte a kezdeményezést. Bács-Bodrog megyében az elmúlt évtizedben sokkal több történt az anyagi haladás emelésére, mint a szellemi értékek gyarapítására – mutatott rá írása bevezető soraiban –, „sokkal több vagyonszerző részvénytársulat létesült, mint ahány szellemi célokért küzdő egyesület”, ami egyebek

íránt egyáltalán nem tekinthető rendkívüli helyzetnek, az lenne a meglepő, ha ez megfordítva történt volna.

Hazánk történelmi múltjának tüzetesebb felderítésére alakult az országos magyar történelmi társulat – írta cikke folytatásában –, de hogy az ország egyes vidékeiről részletesebb adatok birtokába juthassunk, amelyekből, mint sokszínű, apró kövecsekből, édes hazánk múltjának történelmi mozaik képe előállítható legyen: az egyes megyék, vidékek és városok szűkebb határok közt mozgó, de az egésznek haladását áldásosan előmozdító történelmi és régészeti társulatokat alakítottak (Margalits 1884, 57–58).

Számunkra példaként szolgál a Temesvárott működő Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat, amely sikeres tevékenysége révén országos elismerést vívott ki magának. Sietni kell a vármegye múltjára vonatkozó, az ország egész területén elszórt források, a már különben is nagyon megfogyott okmány- és adat-készlet és a régiségek begyűjtésében, hogy azok alapján „vármegyénk múltját minden oldalról érdemlegesen feltűntethessük”, s ezzel mi is hozzájáruljunk „édes hazánk történelmi múltját híven feltűntető rajzának kiegészítéséhez” (Margalits 1884, 57–58). A történelmi társulat létrehozása mellett legalább olyan elodázhatatlan feladat a vármegyei történeti múzeum megalakítása is, hogy a történelmi régiségek birtokában kellő módon értékeljük az elmúlt századok örökségét (Margalits 1884, 62).

Margalits Ede az 1883-ban megalakult Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat vezetésében – 1886-ig, gimnáziumi igazgatói kinevezéséig – titkári szerepet vállalt, és Iványi István, Dudás Gyula és Thim József mellett lelkesen támogatta Bács-Bodrog vármegye monográfiájának a megírását is. Méltán írta róla Muhi János a *Zombor történetében*, hogy az 1880-as években a fiatal gimnáziumi igazgató volt a haladás legfőbb szószólója a városban, „vállalta a mozgató erő népszerűtlen szerepét és rendkívül tevékenyen dolgozott” (Muhi 1944, 217). Magdalena Veselinović-Andelić Margalitsról írt tanulmányában ugyancsak kiemelte: zombori működése idején „szerteágazó kulturális és művelődési tevékenységet fejtett ki”, és társadalmi, gazdasági és a művelődési élet aktuális kérdéseit taglaló cikkeit Bács-Bodrog vármegye hivatalos hírlapjában, a *Bácskában* tette közzé (Veselinović-Andelić 1969, 64). S aki ilyen mélyen belelátott a vármegye gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési életébe, bizvást elmondhatta: „Közállapotaink minden tekintetben nemcsak megnyugtatóak, hanem sok tekintetben éppen öröndetesek” (Margalits 1884, 41). És ezzel a véleményével az 1880-as években nem állt egyedül a vármegye oktatási és közművelődési életében.

Közéleti tevékenysége mellett Margalits Ede tudós tanári feladatainak is példásan eleget tett; 1881-ben jelent meg a főgimnázium értesítőjében a *Hősi eposzok meséi* című középiskolai tanulmánya, melyben az Ilias, az Odyssea, az Aeneis, a Nibelung, a Gerusalemme liberata, a Lusiados, valamint a Zrínyiász és a Zalán futása elemzése során az eposzi tárgy és szerkezet kellékeinek a bemutatására vállalkozott (Margalits 1881, 72). Tanulmánya középiskolai segédkönyvként még az évben Budapesten is megjelent. Hogy a zombori tanár a műelemzés követelményének mily magas fokon tett eleget, azt a klasszika-filológia tudományának nem kisebb alakja, mint Heinrich Gusztáv méltatta az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1882. évfolyamában, kiemelve: „Ilyen segédkönyv valóban jó szolgálatot tehet a poetikai oktatásnál és egyes epikai töredékek olvasásánál és magyarázatánál. [...] Margalits füzeté megérdemli, hogy philologusaink figyelembe vegyék.” Annál is inkább, mert a jeles tudós szerint végső ideje, hogy megszűnjön a vég nélkül folytatott, haszontalan tankönyvgyártás, s a középiskolai oktatás áttérjen a szakirodalomban eddig teljesen hiányzó, de az elvárásoknak sokkal inkább megfelelő segédkönyvek alapos kidolgozásához (Heinrich 1882, 362–364).

1891-ben Margalits Ede Budapestre került, ahol a Horvát Internátus igazgatója lett. Jeszenszky Dezső, a főgimnázium történetírója azt is tudni vélte, hogy a tudós tanár már 1890 márciusában tízhavi szabadságot vett ki. „Ez alatt fegyelmi vizsgálatot indítottak ellene. A vizsgálat eredménye nem jutott ugyan a tanári kar tudomására, de alaposnak látszik a föltevés, hogy Margalits kérelme Budapestre való áthelyeztetése iránt és fegyelmi ügye közt oksági kapcsolat volt” (Jeszenszky 1896, 63). Hogy e krónikás megnyilatkozásban mennyi a történelmi valóság, ma már kideríthetetlen, annyi azonban bizonyos, hogy a fővárosban az egykori zombori latin, görög és történelem szakos tanár előtt a tudósi pálya újabb – előre be nem látható, de kellően motiváló – szakasza nyílt meg. Csáky Albin akkori vallási és közoktatásügyi miniszter 1894-ben a magyar országgyűlésben kezdeményezte a budapesti egyetemen a horvát nyelvi és irodalmi tanszék megalapítását, és ezzel párhuzamosan szükségesnek vélte Zágrábban is létrehozni a magyar nyelv és irodalom tanszékét, „mert csak egymás kölcsönös megértésével és megismerésével lehet elérni” a horvát és a magyar nép megbékélését (Veselinović-Andelić 1969, 67). (A tanulmány írója tudni vélte, hogy Margalits Ede hálából Csáky Albinnak ajánlotta a *Horvát–magyar és magyar–horvát zsebszótárát*.) A tanszék munkájában komolyan számítottak a zágrábi születésű Margalits Edére is, aki azután 1895-ben a horvát nyelv és irodalom rendkívüli, 1899-ben pedig rendes tanára lett, és ezt a tisztségét egészen 1914-ben bekövetkezett nyugdíjaztatásáig töltötte

be.¹ Ezekben az években fejtett ki legtermékenyebb történetírói, irodalomtörténeti és fordítói tevékenységet. A köztisztetlet azonban még ennél is magasabbra emelte, egyetemi tanársága alatt ugyanis mindvégig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízottjaként az újvidéki szerb főgimnáziumban és a zombori szerb tanítóképző iskolában a felügyelői tisztséget is betöltötte.

A fővárosba költözésének évében, 1894-ben jelent meg a *Katolikus Szemlében* Margalits Ede *Páter Lukács a Sólyom, Szlavónia felszabadítója* című, ha nem is „székfoglaló”, de mindenképpen figyelemfelkeltő tanulmánya abból az alkalmából, hogy Szlavónia kétszáz évvel azelőtt, 1691-ben szabadult fel a török hódoltság alól. Az évforduló jegyében 1893. november 5-én Pozsegában a felszabadító hősnek – Lukácsnak, a Sólyomnak – leleplezték az emlékszobrát. A szlavóniai városban született ferences szerzetesnek a neve akkoriban Magyarországon teljesen ismeretlen volt, jó alkalom volt tehát az évforduló az események föllelevenítésére, ezért döntött a tudós a tanulmány megírása mellett.

A törökök a mohácsi vesztes csata után Szlavóniát is elfoglalták, s a helyi lakosságot uralmuk alá kényszerítették. A magyar királyi és a helyi hatalom hamarosan elhagyta a vidéket, csak a ferences rendi szerzetesek maradtak együtt a híveikkel, hogy azután a százötven éves török rabság ideje alatt Kapisztrán János rendtársuk szellemében a nép gyámolításáért végzett munkájuk révén „elévülhetetlen honfiúi érdemeket” szerezzenek maguknak. Soraikból számtalan névtelen hős került ki, akik végül is elvezették a népet a hódoltság alóli főlsszabadulásig. Nehéz és áldozatos küzdelmet hozott a másfél évszázad. A katolikus horvátokkal szemben

a gör. kel. szerbek a körülményekkel megalkudtak, számításból a török pártjára állottak, mert a külföldről segítséget nem várhattak; bennök a törökök sokkal inkább megbíztak, s határőreik zöme is belölők tellett ki, ezért helyzetük sokkal kedvezőbb volt, mint a katolikus szlavonitáké – sokacok-, siákoké – s a szerbek inkább elnyomók, mint elnyomottak voltak (Margalits 1894, 5–6)

– írta a forrásokra hivatkozva Margalits Ede. A hódító török csapatokat Boszniából és Szerbiából Brankovics István pátriárka vezetésével sok ezer szerb követte,

¹ A pesti egyetemen a Szlav Tanszék 1849-ben alakult meg. Első vezetője, Ferencz József *Szlav nyelvek és irodalmak* címmel tartott előadásokat. A tudományos színvonalú oktatás és kutatás kezdete utódja, Asbóth Oszkár (1852–1920) nevéhez fűződik, aki európai színvonalon képzett szlavista volt. 1894-ben Margalits Ede vezetése alatt Horvát Nyelv és Irodalom Tanszék is alakult, amelynek vezetői Margalitsot követően Szegedy Rezső, majd Bajza József voltak. Bajza halálával, 1938-ban a tanszék megszűnt.

akik azután Pakrac, Vucsin és Verőce környéki határőrvidéken telepedtek le. A török udvar mindenkor támogatta az új birodalomhoz önként alkalmazkodó szerbeket, akik azután „1550–1650 között jobban üldözték és fosztogatták a katolikus szlavonitákat, mint maguk a törökök, s Körös és Varasd megyét is rendkívülien nyomorgatták”. Szlavónia népe azonban sohasem tudott a törökjáromba beletörődni, örökösen lázadtak a rájuk telepedett hatalom ellen.

A földig letiport népben lelkipásztorai, a ferenczrendi atyák tartották a lelket; ha kellett és lehetett, a közeli felszabadulás reményével vigasztalták; ha tűrhetetlenek voltak az állapotok, föllázították a népet elnyomói ellen, fölkelésekkel, szabadságharczokat szerveztek, melyeknek gyakran ők maguk voltak a vezérei. Sehol nem volt annyi lázadás a török ellen, mint Szlavóniában (Margalits 1894, 10–11).

1658-tól a lázadások élére a későbbi népdalok és népmondák ünnepelt hőse, Imbrisimovics Lukács állott, aki bátor föllépése nyomán kiérdemelte a Súlyom és Szlavónia felszabadítója nevet. Lukács barát fölmérte, hogy népe a török ígát pusztán a saját erejéből nem rázhatja le, ezért Zrínyi Miklósban, majd utóbb Zrínyi Péterben szövetségeseket keresett. A történelmi pillanat is kedvezett a tervének, 1683. szeptember 12-én Bécs alatt a keresztény seregek döntő csapást mértek a török hadakra, s ez kétségtelenül közelebb hozta a szabadság reményét Szlavónia lakosaihoz is. Az 1684 és 1688 között lezajlott felkelés végül meghozta a terület fölszabadulását. Margalits Ede tanulmánya utolsó bekezdésében így fogalmazta meg a korához szóló, politikailag erősen aktualizált üzenetét:

Magyarország és Horvátország nyolcszáz év óta örömben és bánatban, jó és balsorsban osztályosok voltak. A testvéri kapocs köztük egyszer rövid időre meglazult; a testvéreket és barátokat az ármány mulólag ellenségekké tette. Erre ma, csak mint rossz álmoképre tekintünk vissza. És ha testvérek és barátok közt ma is van még egy kis félreértés, az egymás nem értéséből, és ha van még egy kis félreismerés, az egymás nem ismeréséből származik. Értsük meg egymást, és ismerjük meg egymást: akkor nem fogjuk azt keresni, ami elkülönít, hanem azt, ami egyesít! (Margalits 1894, 28).

A hivatkozásokban megjegyezte: ezen korrajzban felhasználtam Lopasics Radoszlav horvát történétíró *Dva hrvatska junaka* (1880) című munkájának adatait is. S hogy mennyire otthonosan mozgott ekkor már a horvát történetírásban, azt későbbi munkái ékesen bizonyítják.

Ettől kezdve a horvát és a szerb történelmi eseményekről készült tanulmányai és recenziói egymást követve jelentek meg a fővárosi tudományos lapokban: a *Zrínyi Péter és Frangepán Katalin* (1897) című dolgozata a *Katolikus Szemlében*, a *Zrínyi a költő eddig ismeretlen leveleiben* (1898) két horvát nyelven írt levél magyar fordítását közölte a *Századokban*, majd ugyanott Sztrukics Ferenc *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkoga samostana* című munkáját *Történeti vázlat Kreševőről és ennek Ferencz-rendi zárdájáról* (1899) címmel ismertette, ezt követően pedig Újvidéken a *Letopis Matice srpske* folyóiratban megjelent *Ustrojstvo c. kr. titelskog krajiškog šajkaškog bataljona za doba narodnog pokreta 1848–1849.* című tanulmányt *A titeli cs. kir. határőr sajkás kerület szervezete az 1848–1849-iki forradalomban* (1901) című írásában méltatta ugyancsak a *Századok* lapjain. Munkáját a történészi társadalom nagy megelégedésére végezhetette, hiszen eredményei alapján még ebben az évben *Szláv történeti szemle* címmel állandó rovatot kapott a *Századokban*, melyet azután nyolc éven át – egészen 1908-ig – lelkiismeretesen és precízen vezetett, méltatva és értékelve a kortárs horvát és szerb történétírók tudományos tevékenységét.

Úgy tűnik azonban, hogy az ekkoriban végre magára talált, erejét, lehetőségeit és képességeit felismerő történész-történétíró társadalom a tájékozódásnak még ezzel a lehetőségével sem elégedett meg, ezért a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága megbízta Margalits Edét az 1850 és 1899 között Horvátországban megjelent összes történelmi munkák kivonatos bemutatásával. Így született meg 1900-ban és 1902-ben a *Horvát történelmi repertórium* két hatalmas kötete. Az első könyvhöz írt előszóban Margalits – történétírói hitvallásának megfogalmazása mellett – sajnálattal állapította meg, hogy Magyarország és Horvátország között – dacára a sok százados közjogi kapcsolatoknak – az elmúlt ötven év során egyre mélyülő szakadék keletkezett, a két nép érzelmben és szellemben úgyszólván teljesen elszakadt egymástól. Fél évszázada egyre kevésbé értjük, egyre kevésbé ismerjük egymást, és ez ellen határozottan tenni kell.

„Horvátország művészete, költészete, szépirodalma, tudományos irodalma, különösen történétírása nálunk teljesen *terra incognita*, a magyar is az Horvátországban. A közeledés, kölcsönös megértés és megismerés nemzetiségi politikájának sokszerű feladataiból egynek előmozdítását, a horvát költészet, művészet, tudományosság, történétírás megismertetését, hazafias és hivatásbeli kötelességemnek ismerem és igyekszem is annak megfelelni” – írta a Margalits a kötete bevezetőjében (Margalits 1900, III). Ilyen tudományos és érzelmi megfontolásból a magyar történész könyvében a Kukuljević-féle Archivum

(*Arhiv za povjesnicu jugoslovensku*) tizenkét kötetét s a Délszláv Akadémia munkálatainak (*Rad jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*) további nyolcvannyolc kötetét (1867–1888) dolgozta fel regesztaszerű kivonatban. A szakma lelkesen fogadta a hiánypótló kiadványt:

Régen érzett szükség nálunk, hogy mindarról, a mit a történelmi kutatás, anyag-gyűjtés, kiadás és feldolgozás, egyszóval a történetírás terén a szláv irodalom termel, tájékoztatva legyünk; hogy különösen mindazt, a mi a lefolyt fél század alatt, amióta a latin nyelv közhasználatával felhagytunk, horvátul megjelent, hozzáférhetővé tegyük a magyar tudományosság számára; hogy a horvát történelem ismerete ne legyen zárt ajtó előttünk (Anonim 1900, 367)

– írta a *Századok* névtelen recenzense. Az 1902-ben megjelent második könyvével az átnézett és ismertetett történeti munkák száma 213 kötetre rúgott, s a bennük megjelent 1120 tanulmánynak, értekezésnek történelmi, földrajzi, régészeti, címertani, jogtörténeti anyagát a szerző a források pontos megnevezésével tüntette föl. Margalits munkája járulékos részeként az irodalomtörténeti, nyelvészeti, nyelvtörténeti, néprajzi vonatkozású dolgozatokat is számba vette, hogy „legalább tudomásunk legyen” róluk. A *Horvát történelmi repertorium* második kötetének megjelenésekor Naményi Lajos szintén a *Századok*ban méltatta a hatalmas vállalkozást.

Egész irodalmi sorozatát találjuk e vázlatban oly történelmi műveknek, melyeknek nagy része fontos adalékokat szolgáltat azon sok száz éves közjogi kapcsolathoz, mely Horvátország és Magyarország közt fennáll – írta a méltatója. Majd így folytatta: – Ha a legutóbbi ötven év sok tekintetben válaszfalat vont is e két ország közé, bizony arra kell törekednünk, hogy e válaszfalakat leromboljuk s a kölcsönös megértés és megismerés révén, a legegyszerűbb eszközökkel előmozdítsuk hazánk nemzetiségi politikáját és ezzel kapcsolatban szolgálatot tegyünk a történettudománynak (Naményi 1902, 850–854).

Ezt a kultúrpolitikai célt tűzte maga elé Margalits Ede, amikor műve megalkotására vállalkozott. Mily üdvös lenne – fejezte be méltatását Naményi Lajos –, ha ily regesztaszerű kivonatban az oláh, a tót, a szász és más nemzetiségek történeti folyóiratainak anyagát is megismerhetné a magyar történettudomány, közelebb hozván ezzel közönségünkhöz a közös múlt emlékeit. Hány és hány téves felfogás lenne ezzel korrigálható! Thallóczy Lajos a *Budapesti Szemle* 1900. évfolyamában ugyancsak kiemelte: munkájával Margalits Ede

a tudománynak is, a magyar hazának is fontos szolgálatot tett, és a történeti forráskutatásban elévülhetetlen érdemeket szerzett. Amikor azután végzetesen megkésve, 1918-ban végre megjelent a *Szerb történelmi repertórium* első kötete is – a második kötet kiadására már nem került sor –, könyvének előszavában Margalits ismét megfogalmazta: a helyesnek vélt nemzetiségi politikának alapja a szomszéd népekhez való közeledés, a kölcsönös megértés és megismerés. A Magyar Tudományos Akadémia a horvát és szerb történelmi repertóriumok kiadásával „a történelmi érdeken kívül a magyar nemzet nemzetiségi politikájának is jelentékeny szolgálatot tett” (Margalits 1918, III).

1896-ban a millennium tiszteletére „Isten velünk! Áldása hazánkra!” fohással jelent meg Margalits Ede közel nyolcszáz oldalas *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című könyve. Méltónak tartotta munkájával hozzájárulni az ünnephez, hiszen ahogyan a bevezető írásában megfogalmazta: „a magyar közmondásokban a magyar nemzet szelleme, jelleme, bölcsessége, élettapasztalása, humora nyilatkozik meg”, kötetbe gyűjtésükkel a maga elgondolása szerint „a magyar nemzeti geniuszt” ünnepelte (Margalits 1896b, V). Elmondta, 1864 óta foglalkozott a közmondások gyűjtésével, és tizenegy nyelven vette számba – köztük latinul is – a népi bölcsélet remekait. Gyűjteményében 25 336 közmondás és közmondásszerű szólás szerepel, s munkája annyival több a korábban megjelenteknél, hogy ő az előző évszázadok során keletkezett forrásokat is megjelölte, számon tartotta azokat a munkákat, amelyekben először fordult elő egy-egy népies szellemi sziporka. „Gyűjteményemben megvan – írta a kötet bevezető soraiban Margalits Ede – a régibb gyűjtők összes anyaga és azt a saját gyűjteményemmel kiegészítettem. Minden közmondásnak megneveztem gazdáját, ki használta írásban először” (Margalits 1896b, VI–VII). Ily módon hivatkozott Decsi János (1583), Szenczi Molnár Albert (1604), Pázmány Péter (1613), Kis-Vicay Péter (1713), Mikes Kelemen (1735), Faludi Ferenc (1787), Kovács Pál (1794), Baróti Szabó Dávid (1804), Szirmay Antal (1805), Dugonics András (1820), Ballagi Mór (1850), Erdélyi János (1851) és Czuczor Gergely (1870) gyűjtésére, de földolgozta *A Nyelvőr* 1872–1895 közötti évfolyamaiban fellelhető közmondásgyűjtéseket, és idézte a népdalokban előforduló közmondásszerű részleteket is. Maga is jól tudta, hogy a közmondásoknak ilyen történelmi alapon történő csoportosítása a maga korában egészen újszerű volt, addig ezt a módszert a közmondások egyetemes irodalmában sem alkalmazták. Ma – egy évszázad múltán – Margalits Ede neve az irodalmi köztudatban a *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című könyve nyomán él, gyakori hivatkozása a néprajzi és a népismereti tudománynak.

Azonban mindhiába a hatalmas munkakedv, a tudományos pálya támasztotta feladatok számtalan kihívása, hiába a nemzet szolgálatának megannyi meghódított területe, Margalits Ede – Gyulai Pál nemzedékének tagjaként – a századforduló éveire tragikusan magára maradt.

S ahogyan negyed évszázaddal korábban, 1884-ben a *Három év után* című kötetének írásaiban Bács-Bodrog vármegye sorsa fölött készített számvetést, úgy tekintette most át *Magyar tudományosság* című kötetében a történelmi Magyarország tudományos életének tőle egyre inkább elidegenedett állapotát. Ama korai körültekintés maga a remény, a határtalan bizakodás, e mostani a kiábrándult lélek keserű lemondása.

Minden kornak meg van a maga szellemi iránya – írta könyve bevezetőjében. – A klasszikus ó-kor a szép formák, szép eszmék és a szép eszméknek szép formákban való kultuszát ápolta; a görögök finom szelleme ezt egyes szobrokban, épületekben, költeményekben stb. valósította meg, a rómaiak a nagyságnak hódoltak művészi alkotásban, politikában. A kereszténység őskora a vallásos heroizmus kora, eszményeiért vért és életet áldozott; a középkor a lovagiasság nemes zománczával ékeskedik, melyből korunkra csak egy torzszülött, az oktalan párbaj maradt, az újkor eleje a fölfedezések, társadalmi újjászületés, tudományok föllendülésének kora; a legújabb koré, a mi korunké a gyászos utilitarizmus. Minden korszak kedvezett a tudományosságnak, csak a mai nem, mert ez csak azon tudományoknak kedvez, melyek az anyagi életre vonatkoznak, ezek tettek is bámulatos haladást. Ez a tudomány a kenyér, a kényelem tudománya, de kívül áll az igazság és eszménység fényes birodalmán (Margalits 1902, 5).

Súlyos megállapítás ez, egy a pályája csúcsán álló, hatalmas életművet maga mögött ismerő történettudós tolla nyomán, aki úgy látja: a XIX. század végi Magyarország nem a nagy drámák, nem a klasszikus tragédiák, hanem a hanyatló korok kicsinyes valóságának szatírába kíváncsozó világa. Művében azt kutatja, van-e szellemi igényesség, erkölcsi méltóság, nemzeti önbecsülés és jövőbe tekintő derű a magyar tudományos életben. Szólt tehát a népnevelésről, a tanítói hivatásról, a kötelező oktatási programokról, a középiskolák megváltozott szerepéről, a nevelés erkölcsi és történelmi tartalmáról, a tankönyvekről, a budapesti tudományegyetemről, az Akadémiáról, a sajtóról, a könyvkiadásról, a tudományos folyóiratokról. Megállapította: „A négy évtized előtti középiskolában kevesebb volt a külső fény, kevesebb az egyöntetűség és rend, de több a közszellem, nagyobb az önállóság, és jobban érvényesülhetett a tanár az egyes

tanintézet egyénisége és különleges jellege” (Margalits 1902, 51). Ugyanakkor a Magyar Tudományos Akadémiát – a tudományos élettel együtt – politikai szervilizmussal vádolta. A politikával viszont mindenkor együtt jár a harsány ünneplés és a hangzatos – rendszerint kellően meg nem érdemelt – méltatás. A valódi tudományos eredmények teremtette ünnepek helyett a felszínes káprázat uralja a közéletet. Margalits Ede a XIX. század utolsó éveiben már úgy érezte, Magyarországon az emberek túlnyomó többsége nem végzi el tisztességesen a vállalt feladatát. Kötetét így fejezte be:

E tanulmányt harmincéves tanári jubileumom alkalmából írtam, melyről, hála Égnek, senki sem emlékezett meg. Gyarló emberekül oly gyarlón töltjük be hivatásunkat, hogy csak egyféle jubilálás engedhető meg. Ha az alszerű személyes ünnepeltetések és önünneplések helyett az jönne divatba, hogy ki-ki kötelességszerű közszolgálatára végén szakmájára vonatkozó tapasztalatait közölje, akkor bizonyára kisebb volna az ily alkalmakkal járó kitüntetések száma, de mindenesetre több haszna volna ezen új fajta jubilálásból szegény magyar hazának! De így csak az jubilálhat, aki szándékai tisztaságának tudatában magát minden jóban teljesen szabadnak és függetlennek érzi. – Majd így fejezte be a számvetését –: Szent hazám, én megtettem mivel tartozám! (Margalits 1902, 183–184).

S ezzel, mintha el is köszönt volna a közszerepléstől.

Margalits Ede a *Magyar tudományosság* tanúsága szerint a századforduló éveire – alig ötvenévesen – elidegenülve a maga korától, egyre inkább magára maradt. Már nem kereste helyét a közösségben, az érvényesülés lehetőségét a társadalomban és a tudományos életben, számára már csak a megoldásra váró feladatok léteztek. A Szláv Tanszéken, a *Századok* folyóiratnál és az Akadémia Történelmi Bizottságában vállalt felettébb szerteágazó tevékenysége mellett 1905-ben egy alkalmi körütekintésre hazatért a Bácskába, és a Palánkán kiadott *Kapisztráni szent János iloki templomának restaurálása* című, fényképekkel gazdagon illusztrált kiadványában olvasóit a Kapisztráni Szent János XIII. században épült újlaki templomának megmentésére szólította föl. A történelmi emléket a török háborúk olyannyira megviselték, hogy az azonnali restaurálásra szorult, feladatának érezte tehát a mozgósítást. „Ezen vallásos és magyar hazafias ügy előmozdításához e munkácska megírásával készségesen hozzájárultam és reménylem, hogy ajánló soraim nem lesznek a pusztában elhangzó szavak” – írta a népszerűsítő füzet bevezetőjében (Margalits 1905, 3). Ezt követően rövid tanulmányban foglalta össze az újlaki vár és az Újlaky család történe-

tét. A mai Ilok helyén a régi Illyricum idején a Cuccium nevű római vár állott, mely egyik fontos állomása volt Mursától (Eszéktől) Taurinumig (Zimonyig) húzódó al-dunai hadi útnak. Azokban az időkben, amikor Marcus Aurelius Probus és az őt követő római császárok a közelben lévő Syrmium várában és városában tartózkodtak, nyári pihenőlaknak használták a csodálatos fekvésű Cucciumot. Messze földön híres volt márvány vízvezetéke, díszes fürdője, a körülötte elterülő hegyeket pedig maga Probus császár ültette be szőlővel. Az V. században azonban a hunok elpusztították Syrmium várát, és ekkor minden bizonnyal Cuccium is gazdátlan maradt. A vár azonban túlélte az azt követő avar korszakot is, hiszen a frank hódítás korában a VII–VIII. században Syrmium és vele Cuccium újból felvirágzott; „a frank urak különösen szerették az Al-Duna mentén Cucciumtól, a mai Iloktól Karlócaig húzódó igen termékeny és regényes hegylancot, a Fruskagorát, melynek neve is tőlük származott (Franacska gora – a nép nyelvén: Fruska gora, Frank hegység)” – írta tanulmányában Margalits Ede (Margalits 1905, 5–7). Őket a horvátok követték, majd a honfoglalást követően a magyarok birtokolták Újlak várát, melynek története a XIII. századtól már okmányokkal is dokumentált. IV. Bélának, Szlavónia hercegének volt a tárnokmestere a Csák nemzetségből származó Pós mester, aki királyadományként megkapta Sirmiumot. Fia Ugrin 1268-ban szörényi bán lett, ő volt az, aki azután a Cuccium régi várát újra felépítette, és „a gyönyörű vidéken felépült új laktól felvette a hely az Újlak nevet, melyet csakhamar a híres család is a maga nevének vallott” (Margalits 1905, 9). Az Újlakyak idősebb ágának tagjai a magyar történelemben egy évszázadig a legmagasabb állami méltóságokat viselték, országbírák, tárnokmesterek voltak. Újlaky Miklós 1350-ben Aversánál azonban súlyosan megsebesült, s az ő, valamint fia, László 1360-ban bekövetkezett halálával az Újlakyak vezető ága kihalt. Az Újlakyak ifjabb ágával kezdődik Újlak fénykora, és meghatározó szerepet játszott a végvári harcok idején is. Ezt a történelmi emléket kell nemzeti összefogással megmenteni az utókor számára, s ennek érdekében a történetírók nevében Margalits Ede is szót emelt.

Veselinović-Anđelić Magdalena *Margalits Ede, a horvát és a szerb irodalom magyar tolmácsolója* című, 1969-ben írt tanulmányában részletesen bemutatja és elemzte Margalits Ede horvát és szerb fordításait is. Eszerint 1896-ban jelent meg Ivan Mažuranić eposzának magyar átültetése, a *Csengics Szmail Aga halála* (Margalits 1896a, 429–458), s még ugyanabban az évben a *Márk királyfi* (Kraljević Márkó) *Délszláv népballadák a XIV. és XV. századból* című fordítása is. „A szomszéd népnek ez a szellemi kincse igen kevésbé ismere-

tes Magyarországon. Az irodalomnak minden igaz barátját hálára kötelezte Margalits Ede, hogy lefordította a szerb népköltészet eme alkotásainak jórésztét” – írta könyve megjelenésekor a *Budapesti Hírlap*, 1896. december 24-i számában (Veselinović-Anđelić 1969, 76). 1898-ban Bogoljub Petrović 1867-ben Belgrádban megjelent *Propast carstva srpskog* (Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine. Epske pjesme starijeg vremena) munkájának magyar fordítását *A Rigómezei ütközet* (A szerb Cárság bukása. Szerb népdal a XIV. századból) címmel jelentette meg, 1900-ban pedig az Olcsó Könyvtár sorozatban tette közzé Janko Leskovar 1863-ban Zágrábban kiadott *Propali dvori* művének *Roskadozó kastélyok* című magyar fordítását.²

Margalits Ede 1914-ben történt nyugdíjba vonulását követően visszatért Zomborba, és az elkövetkező negyed évszázadot teljes visszavonultságban élte le. Csöndes magányának maga Herceg János volt a hiteles tanúja. „A rózsáimnak élek” – mondta egyszer a látogatójának, aki ifjúi buzgalommal tervezett lapja számára kért tőle kéziratot (Herceg 1940, 296). De azért lankadatlan figyelemmel kísérte a világ változásait, olvasta a kor tudományos könyveit és folyóiratait, és néhány megjegyzésével mindig elárulta, milyen csalódottan nézte a körülötte zajló életet.

Margalits Ede egy szerencsés, boldog korszak gyermeke volt – írta 1940-ben bekövetkezett halálakor megjelent méltatásában Herceg János. – Nem gondolkodókat és megvilágítókat kerestek az ő idejében, hanem építőket, s a problematikusság helyett fontosabb volt az egyensúly. Hiányokat kellett pótolni, réseket betömni a magyar tudományosság újonnan felhúzott épületén és ilyen munkára vállalkozott dr. Margalits Ede is. Munkássága ennél fogva inkább felfedező volt, mint megvilágító. De ebben határtalanul termékeny, gazdag (Herceg 1940, 297).

Halálakor az asztal közepén az újvidéki *Reggeli Újság* füzetes lexikonának M betűs íve felvágottan hevert. Bizonyára a saját nevét kereste, az érdekelte volna, hogy mit tud róla a kisebbségi lexikon. Margalits Ede neve azonban nem szerepelt a kötetben. „Tudta-e, hogy rég elfelejtették, kizárták az élők sorából. Vagy csak akkor döbrent rá erre, amikor a lexikon-füzet kihullott a kezéből?” – búcsúzott tőle megindultan Herceg János (Herceg 1940, 298).

² Margalits Ede. 1899. *Roskadozó kastélyok I–IV*. Leskovár Jankó után horvátból. *Budapesti Szemle*, CCLXX. 397–425.; CCLXXI. 72–105.; CCLXXII. 206–273.; CCLXXIII. 422–455.

Irodalom

- H. G. [Heinrich Gusztáv]. 1882. Margalits Ede: Hősi eposzok meséi. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 6 (4): 362–364.
- Anonim. 1900. Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium. *Századok* 34: 367.
- Herceg János. 1940. Dr. Margalits Ede 1849–1940. *Kalangya* (7–8–9): 296–298.
- Jeszenszky Dezső. 1896. *A zombori magyar királyi állami főgymnasium története 1872–1895*. Zombor: Bittermann Nándor és fia Könyv- és Könyomdája.
- Margalits Ede. 1875. *Párhuzam Vörösmarty és Arany mint eposzköltők között*. Baja: Nyomatott Paul Károlynál.
- Margalits Ede. 1881. *Hősi eposzok meséi*. Budapest: Aigner.
- Margalits Ede. 1884. *Három év után*. Zombor: Bittermann Nándor Könyv- és Könyomdája.
- Margalits Ede. 1886. *A zombori állami főgymnasium XIV-ik évi értesítője az 1885/6 tanévben*. Zombor: Nyomatott Bittermann Nándor könyv- és könyomdájában.
- Margalits Ede. 1894. *Páter Lukács a Sólyom, Szlavónia felszabadítója*. Budapest: Athenaeum R. Társaság könyvnyomdája.
- Margalits Ede. 1896a. Csengics Szmil Aga halála. *Budapesti Szemle* (231): 429–458.
- Margalits Ede. 1896b. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest: Kiadja Kókai Lajos.
- Margalits Ede. 1897. *Zrínyi Péter és Frangepán Katalin*. Budapest: Ransburg Gusztáv bizománya.
- Margalits Ede. 1898. Zrínyi a költő eddig ismeretlen levelei. *Századok* 32: 340–341.
- Margalits Ede. 1899. Roskadozó kastélyok I–IV. *Budapesti Szemle* (270): 397–425.; (271): 72–105.; (272): 206–273.; (273): 422–455.
- Margalits Ede. 1900–1902. *Horvát történelmi repertórium I–II*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Margalits Ede. 1902. *Magyar tudományosság*. Budapest: Nyomatott a Hunyadi Mátyás Intézetben.
- Margalits Ede. 1905. *Kapisztráni szent János iloki templomának restaurálása*. Palánka: Kristofek és Blázek.
- Margalits Ede. 1918. *Szerb történelmi repertórium I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Muhi János. 1944. *Zombor története*. Zombor: Kalangya kiadás.
- Naményi Lajos. 1902. Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium. *Századok* 36: 850–854.
- Veselinović-Andelić, Magdalena. 1969. Margalits Ede, a horvát és a szerb irodalom magyar tolmácsolója. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 1 (1): 63–89.

“HE WAS A WITNESS AND PARTICIPANT OF THE BEST
HUNGARIAN ERA”

Ede Margalits (1849–1940)

Ede Margalits, a gymnasium professor and renown writer of history, was one of those scientists from the Bácska region who had won himself reputation in the scientific circles of the country. He started his carrier as a teacher of literature in Baja and then in Zombor, where he engaged in public duties on County level. In 1891 he was appointed headmaster of the Croatian boarding school in Budapest to become professor of Croatian language and literature at the university in 1895. It was then that the History Institute of the Hungarian Academy of Sciences entrusted him to give an abridged presentation of Croatian works published during the 1850–1899 half century. The result of this were the two substantial volumes of *Croatian Historic Repertory* published in 1900 and 1902. During World War I he was able to publish the first volume of the *Serbian Historic Repertory*; however, the second volume was never published. Having been born in Zagreb and inspired by his fellow writers in Zombor, György Radics and Pál Dömötör, he turned his interest towards the South Slav historic songs. While still a professor at the Slavic Department in Budapest, he presented his readers with the translation of *The Death of Smail Aga Chengich*, “a poetic short story”, by Ivan Mažuranić (1896). In the same year he wrote a study under the title *Prince Mark (Márk királyfi)* about 14th and 15th century South Slav folk ballads, and published a comprehensive study on South Slav folk ballads in the journal *Katholikus Szemle*; in 1899 he published his translation of the *Battle of Kosovo (A rigómezei ütközet)*. In 1914, when he retired, he went back to live in Zombor where he died, almost forgotten, in 1940.

Keywords: 19th century Hungarian literature, literary institutions, Department of Slavic Studies, Budapest, Hungarian-Serbian literary relations.

„BIO JE SVEDOK I UČESNIK NAJLEPŠEG RAZDOBLJA
MAĐARSKE ISTORIJE”

Ede Margalič (1849–1940)

Ede Margalič profesor gimnazije, istaknuti istoričar iz Bačke bio je ugledni naučnik poznat u naučnim krugovima širom zemlje. Na početku karijere predavao je književnost u gimnaziji u Baji, zatim u Somboru, uz to je aktivno učestvovao u javnom životu centra tadašnjeg okruga. 1891. je imenovan za direktora hrvatskog internata u Budimpešti, a 1895. postaje vanredni profesor hrvatskog jezika i književnosti na budimpeštanskom univerzitetu. U tom periodu ga je Istorijsko odeljenje Mađarske akademije nauka angažovalo da u izvodima prikaže istorijske radove objavljenih u Hrvatskoj između 1850. i 1899. godine. Tako su nastala dva impozantna toma „*Horvát történelmi repertorium*”-a (Hrvatski istorijski repertorij) 1900. i 1902. godine. Za vreme rata, 1918.

objavljuje još i prvi tom „*Szerb történelmi repertórium*”-a (Srpski istorijski repertorij), drugi tom, međutim, nije objavljen. Njegovo interesovanje za južno-slovenske junačke pesme, pored toga što je rođen u Zagrebu, verovatno je podstaknuto primerom njegovih prijatelja pisaca iz Sombora. To su bili Đerđ Radič i Pal Demeter. Još u vreme dok je bio profesor na Katedri za slovenske jezike u Budimpešti prevodio je hrvatskog pesnika Ivana Mažuranića i svojim čitaocima podario prepev istorijskog speva *Smrt Smail-age Čengića* (1896). Iste godine je napisao i studiju pod naslovom *Kraljević Marko* o južnoslovenskoj narodnoj poeziji iz XIV i XV veka, a u časopisu *Katholikus Szemle* (Katolički pregled) je objavio preglednu studiju o južnoslovenskim narodnim pesmama. 1899. je objavljen i njegov prevod pesme *Boj na Kosovu*. 1914. godine otišavši u penziju napušta bučni velegrad i vraća se u Sombor, gde je skoro potpuno zaboravljen umro 1940. godine.

Ključne reči: mađarska književnost XIX veka, književne institucije, slovenska katedra u Budimpešti, mađarsko-srpske književne veze.

A kézirat leadásának ideje: 2016. jan. 10.

Közlésre elfogadva: 2016. máj. 15.

LÁNCZ IRÉN

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
lancz@nscable.net

A RÁDIÓBAN ELHANGZOTT DIALÓGUSOK JELLEMZŐI¹

Characteristic Features of Dialogues from the Radio

Karakteristika dijaloga emitovanih na radiju

A tanulmány társalgáselemzési szempontokat figyelembe véve elemzi az Újvidéki Rádió magyar nyelvű műsoraiban elhangzott beszélgetések jellemzőit, de kiter pragmatikai és nyelvi sajátságokra is. Dialógusrészletek idézésével bemutatja, miként valósulnak meg a társalgás forgatókönyvének elemei, többek között a beszédbe elegyedés, a beszélőváltás és a beszélgetés befejezése. Az elemzés alapján megállapítható, hogy nemcsak a kérdések, hanem a megjegyzések és tényközlések is szervezik a dialógusokat. A mindennapi dialógusoktól eltérően a formális helyzetben folytatott dialógusokban csak ritkán van témaváltás. Bemutatja, hogyan történik a visszatérés az eredeti témához. A rádióban elhangzott spontán dialógusokban is vannak nyelvi hibák. A példák szemléltetik, hogyan történik ezek javítása. A társalgás kontextusa magában foglalja a szituációs kontextust, a cselekvés kontextusát és a tematikus kontextust. Ezek összetevői többek között a térre és az időre utalásra, valamint a résztvevők közötti viszony jelölése. A tanulmány bemutatja ezeknek az összetevőknek a megjelenését és nyelvi kifejezőeszközeit.

Kulcsszavak: dialógus, forgatókönyv, kérdés, beszélőváltás, kontextus.

Bevezetés

A dolgozatban a médiában elhangzott beszélgetések szerkezetének jellemzőit mutatom be. Az elemzések alapjául szolgáló szövegkorpuszt az Újvidéki

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

Rádió magyar nyelvű műsorai képezik. A rádióban elhangzott adások anyagának egy részét magam felvételeztem, más részét letöltöttem a rádió honlapjáról. A műsorok, melyek dialógusait vizsgáltam, a következők: Beszédtéma, Egészségügyi mozaik, Faluműsor, Hangadó szerda, Közös nevezőn, Objektív, Reggel és Világutazó. Az elemzést többféle szempontból végeztem, a társalgáselemzés szempontjai adják az elemzés alapját, de néhol pragmatikai és nyelvi szempontokat is figyelembe vettem. Bemutatom, hogy a beszélgetésekben hogyan történik a beszédbe elegyedés, a beszélőváltás, a témaváltás, és milyen módon történik a beszélgetés lezárása. Kitérek a beszéd folyamatban megfigyelhető megszakításokra és a javításokra is. A példák bemutatásakor az elhangzott szövegeknek csak egy részét közlöm. Minden alkalommal jelzem, hogy a megszólaló szövege folytatódik. Ennek jele: [...]. Jelzem a szüneteket (...) és az egymást átfedő megnyilatkozásokat (zárójelben). A műsorokban megszólalókat A, B, C és D jelzéssel jelölöm.

A társalgás forgatókönyve

A médiában elhangzott beszélgetéseknek is, mint a köznapi társalgásoknak, van forgatókönyve. Ez a forgatókönyv (egy elem kivételével) ugyanazokat az elemeket tartalmazza, mint a hétköznapi kommunikációé. E forgatókönyv *alapvető elemei* a vizsgált szövegek alapján: a partnerek kölcsönös üdvözlése, felvezető téma, a társalgás témái gyakori témaváltásokkal, visszatérésekkel, a társalgás lezárásának előkészítése, a társalgás lezárása, elköszönés (Boronkai 2009, 69).

Témát csak ritkán vált a beszélő, de megtörténik, hogy másról kezd beszélni, és ebből következően néhány szövegben jelen van a visszatérés a témához.

A médiában elhangzott beszélgetések változatosak, és több szempont figyelembevételével jellemezhetők. A megtervezettség szempontjából vagy tervezettek, vagy spontánok, de vannak közöttük félspontánok is. A párbeszéddek formálisak, a résztvevők igazodnak a szituációhoz kapcsolódó elváráshoz, témájuk előre meg van határozva. A résztvevők számát illetően dialógusok vagy polilógusok, azaz vagy két, vagy több résztvevő között zajlanak.

A beszélgetések megnyilatkozásokból állnak. Az egy beszélő által elmondott szöveg a forduló. A legkisebb dialógus két fordulóból áll, és egyfokú. Ilyen dialógusok azonban nincsenek a korpuszban. Az első forduló a műsorvezető szerkesztő megnyilatkozása, melyre beszédpartnere reagál. A két forduló gyakran szomszédsági párt alkot (a kérdés és válasz alkot egy szomszédsági párt). De nemcsak a szomszédsági párok alakítják a beszélgetések menetét, hanem

szekvenciák is, azaz egy-egy megállapítás, tényközlés is újabb megnyilatkozást eredményez.

A beszélgetések időtartama változik a különböző műsorokban, vannak rövidebbek, de akár egy óra hosszáig is tarthatnak. A rövidebb ideig tartó dialógusok is többfokúak, azaz mindkét résztvevő többször szólal meg. A műsorvezető szerkesztő (a továbbiakban műsorvezető) beszédpartnerre előre tudja a témát, tehát részben megtervezheti, miről fog beszélni. A beszélgetés menetét azonban a műsorvezető kérdései, megjegyzései és tényközlései irányítják, így a partnernek rögtönöznie is kell. És rögtönöz a műsorvezető is, mert fordulói tartalmilag kapcsolódnak a megkérdezett fordulóihoz, ugyanis a válaszokból is következnek kérdések vagy megjegyzések, melyekre a megkérdezett szintén reagál. A dialógusok vagy zártak, vagy nyitottak. A zártak esetében mindkét résztvevő ugyanannyi alkalommal szólal meg, a nyitottnál a műsorvezető zárja le a beszélgetést. A vizsgált anyagban van zárt és nyitott dialógus is.

A beszélgetések helyszíne is különböző. A műsorvezető szerkesztő vendégével vagy a stúdióban beszélget, vagy telefonbeszélgetést folytat vele. Ha valamilyen eseményről számol be a rádió, az esemény helyszínén készül a beszélgetés felvétele, melyet a hallgatók később hallhatnak.

Az elemzés tárgyát képező rádiós műsorokat – egy műsor kivételével – egy műsorvezető vezeti. Ha a műsorban a műsorvezetőnek egy vendége van, a közöttük zajló dialógus során a szerepek cserélődnek. A műsorvezető szerkesztő felvezeti a témát, szövege tervezett, az előre megírt szöveget olvassa fel. Ennek része a beszélgetőpartner bemutatása és köszöntése.

Az udvarias hétköznapi társalgás a partnerek kölcsönös üdvözlésével kezdődik. A rádióban is kölcsönösen üdvözlik egymást a beszélőpartnerek, a műsorvezető azonban a hallgatókat is üdvözlí. Ezt követően bemutatkozik, felvezeti a témát, és bemutatja a beszédpartnert (a sorrend másként is alakulhat). A beszédpartner is köszönti a műsorvezetőt és a hallgatókat vagy csak a hallgatókat, és ezután következik a kérdés. A kérdés kulcsszerepet játszik a társalgásban, „hiszen a kérdezéssel irányítjuk a beszélgetést. A kérdések nem csupán az egymás iránti érdeklődés jelei, hanem egyben a társalgás fenntartói is” (Albertné Herbszt 1992, 13).

(1)

A: Tisztelettel köszöntöm a Faluműsor hallgatóit. A mikrofonnál Juhász Attila szerkesztő. Megkezdődött a gazdaságok bejegyzése.

(2)

A: (bemutatja a vendéget) Köszöntöm a stúdióban. Isten hozta a stúdióban.

B: Jó napot, üdvözlöm a hallgatókat.

(3)

A: Szép reggelt, vagy már szép napot kívánok, Anna.

B: Jó reggelt kívánok, és szép napot mindenkinek.

A: Mi tehát az óvodai oktató-nevelő munka dimenziója, illetve miben más a mai oktatói-nevelő munka az óvodában, mint régebben?

B: Hát tegnap egy csodálatos gondolat jutott eszembe, hogy ezt most elmondom, hogy más lett a csoda. [...]

A: Tehát, tehát ha jól értelmezem, átértékelődött a csoda a gyerekeknek, és ezzel egy időben az óvónők munkája is azért jelentősen megnehezedett.

B: Sokkal, igen, így van. [...] Nem tudom, hogy egyezik-e vele.

A: Én természetesen, hogy egyetértek, hiszen a mozgás az éltető ereje a gyerekeknek és minél több teret kéne (valóban)

B: (Igen.)

A: szentelni, és főként az óvodában [...].

Az idézett beszélgetésrészletből látható, hogy bár a kérdezőnek vannak előre elkészített kérdései, a beszélgetőtárs szövege alakítja a beszélgetést. A harmadik szekvenciában a műsorvezető összegzi az elmondottakat. Ehhez kapcsolódik beszédpartnerének következő megnyilatkozása.

A beszélgetésekre azért kerül sor, hogy a hallgatók szakemberektől vagy fontos funkciót betöltő egyénektől értesüljenek aktuális eseményekről, történésekről, továbbá, hogy véleményüket és meglátásaikat megismertessék a hallgatókkal. Egyszóval mindig van valamilyen apropója a velük folytatott beszélgetésnek. Van azonban olyan műsor is, amelyben a felvetett téma iránt érdeklődő hallgatók mondhatják el véleményüket, és olyan is, melyben a hallgatók olyan emberekkel ismerkedhetnek meg, akik munkája, kedvtelése vagy akár életvitele érdeklődésre tarthat számot.

A diskurzusokban többféle beszédcselekvés van: **A** részéről kezdeményezés, megszakítás, új irány szabása, információkérés, értékelés, megerősítés és a korrigálás támogatása, **B** részéről pedig folytatás, válaszolás, ismétlés, megerősítés, ellentmondás. A megerősítő megjegyzések külön aktusoknak számítanak (Láncz 2006, 246).

A (3)-as szöveg részlet az óvodák napja alkalmából elhangzott beszélgetésből, melyből kiviláglik, hogy a beszélgetőtárs számára nem mellékes, mit gondol az elmondottakkal kapcsolatban a műsorvezető. És arra is jó példa, hogy van, amikor a hallgató szerepében jelen lévő kommunikátor nem várja

meg, hogy a másik résztvevő befejezze a megnyilatkozását, hanem megszakítja. Ezt a szakirodalom együtt beszélésnek nevezi. Sokszor megtörténik, hogy a résztvevők azonnal reagálnak. Az együtt beszélés azonban nem tart sokáig, egy-egy szerkezet fedi csak egymást.

(4)

A: Ez most ez a beszédtema (nem is erről szól).

B: (Igen, igen, értem), igen, igen, értem. Csak a néni is az elébb ahogy beleszót [...].

A következő részlet azt példázza, hogy a műsorvezető az elhangzottak alapján következtetést von le, és erre épül a beszélgetőtárs következő megnyilatkozása. Tehát két beszédsequencia követi egymást, de ezek nem szomszédsági párok.

(5)

A: Szeretném elmondani, hogy (...) ami nagy problémánk, hogy keveset foglalkozunk a szülőkkel. Ez nincs a tantervbe, egyetlen egy programba se. [...]

B: Tehát akkor ügyesen kell tervezni, és más munkamódszerekhez kell folyamodni.

B: De nagyon, nagyon, és a témákat úgy kell megválasztanunk, hogy (...) ami közel áll a mai gyerekekhez. [...]

A: Tehát mindenképpen akkor a legfontosabb továbbra is az, hogy a gyerekekre minél többet figyeljünk [...].

Van, amikor a rádió tudósítója beszélget a kiválasztott beszédpartnerrel, tehát korábban készült hangfelvételt hallhat a rádióhallgató. Ilyen esetben is a műsorvezetőtől értesülhet arról, hogy kit fog hallani, a hozzá intézett kérdés vagy a felkérés, hogy nyilatkozzon, nem hangzik el.

(6)

A: Faluműsorunk első felvételén Margit Arnold tiszaszentmiklósi gazda fejti ki véleményét a területalapú támogatás csökkentéséről.

B: A parasztembernek nagyon, de nagyon sok pénzre vált szükségessége befektetések révén, mert a termés nem volt olyan, amilyet az ember várt [...].

A következő szekvenciák első fordulóját, amelyre a megkérdezettnek reagálnia kell, már hallhatjuk:

(7)

C: Ezért várta nagyon sok gazda, hogy az idei támogatások időben, tehát a vetés előtt megérkeznek.

B: Nagyon vártuk azt az ígéretet is, hogy mondják meg, mi lesz az idei támogatással [...].

(8)

A: Elsőként a kiállítás egyik szerzőjét, Szilágyi Máriát, építész restaurátort hallják. Kónya Kovács Otília összeállítása. Az alábbi beszélgetésrészben nem halljuk a kérdést.

B: A kutatást 2011-ben kezdtük, és ez a kisvasútról szóló kiállítás lényegében a Csekonity család örökségét feldolgozó kiállítás és monográfia folytatása. [...]

A dialógusok során kérdések is elhangzanak, melyek között vannak eldöntendő és kiegészítendő kérdések. A következő diskurzusokban eldöntendő kérdések vannak:

(9)

A: Tehát csak fiúkból áll a csapat?

B: Igen, egyelőre csak fiúkból áll. Van egy-két lány jelentkező, de őket nem tudjuk bevenni.

(10)

A: Nem félok, hogy nagyok lesznek a taposási károk?

B: Nem gondolom, hiszen mi úgy hallottuk az előadásokon a növénytermelő mérnök kollégáktól, hogy [...]

A beszélgetést vezető eldöntendő kérésére, mint a (9)-ből láthatjuk, nemcsak *igennel* válaszol a megkérdezett, a (10)-ben nemcsak tagadó válasz hangzik el, hanem hosszabb válasz következik, mert a megkérdezett tudatában van annak, hogy ezt várja tőle a riporter is meg minden bizonnyal a rádióhallgató is. A következő beszélgetésrészekben is ugyanezt láthatjuk.

(11)

A: Ebben benne vannak az általános iskolai tanítók, tanárok, a középiskolai tanárok?

B: Igen, és az óvodapedagógusokat is várjuk ebbe a (...) és jelentkeztek szép számban. Tehát a középiskolát bezárólag ő (...) minden pedagógus, aki önkéntes alapon kitöltötte az adatlapot [...].

A kiegészítendő kérdésekre természetesen szintén hosszabb válaszok következnek:

(12)

A: Mennyire vagyunk tisztában azzal, hogy milyen veszélyt jelent a Tisza?

B: Az embereknek jó része nem tudja, hogy (...) hogy ez mekkora veszélyt tud hozni magával. Egyrészt azért, mert az úszók is, akik azt gondolják, hogy tudnak úszni, ők nem tudják azt, hogy milyen problémák léphetnek föl akár a Tisza közepén. És aztán azért a Tisza elveszi saját magának az áldozatokat. Elveszi.

A: A Tisza elveszi az övét, azt hiszem, még eddig nem múlt el év, hogy ne fulladt volna valaki a Tiszába. Az Új Hajó esélyt ad arra, hogy ne történjen meg ilyen?

(13)

A: [...] Említette, hogy elindul a Magyar Nemzeti Tanács új honlapja. A tanárok, a pedagógusok használhatják. Mi hasznuk származik ebből?

B: Igen. [...] Hát több mint három hónap előkészület után indítottuk útjára [...].

Pragmatikai szempontból a kérdések külön csoportjába tartoznak a nyitott kérdések, melyekre hosszabb, több részletre is kitérő válasz következik, ha a válaszoló tartja magát a grice-i mennyiség maximához, azaz ne mondjon kevesebbet, mint amennyit várnak tőle. A következő kérdés első része ilyennek tekinthető (a második rész eldöntendő):

(14)

A: Hol tartanak most ezzel a munkával, és egyáltalán látnak-e arra garanciát, hogy az elkövetkező őszen belakják az összes szobát a kollégiumban?

B: Én azt hiszem, hogy minden jel arra mutat, ugyanis a jó hír messzire jut. [...]

A beszélgetés egyik szabálya az, hogy egyszerre egy kérdést kell feltenni. A rádiósok azonban nemegyszer két kérdést tesznek fel. Ha több kérdés hangzik el, megeshet, hogy a megkérdezett csak az utolsóként elhangzottra ad választ.

(15)

A: Ajándékozzál meg te is minket egy verssel. Melyikkel? És azt hol mondtad?

B: Akkor én Gergely Ágnestől a Szeretek várni rád-ot szeretném mondani. Ezt a községi szavalóversenyen mondtam, továbbjutottam. [...]

A: Folytassuk azzal, hogy te hol szeretnéd folytatni tanulmányaidat, és mi szeretnél lenni, ha nagy leszel.

A (15)-ös példa a kivételt szemlélteti, a tanuló mindkét alkalommal választ adott mindkét kérdésre.

A (12) párbeszédben a riporter elvette a szót beszédpartnerétől, nem hagyta, hogy befejezze a megnyilatkozást. Nem ritka esetről van szó. A beszélő megszakításának több oka lehet. A műsorvezető akkor állítja meg a beszélőt, amikor az másról kezd beszélni, vagy ha elakad. Ha másról kezd beszélni, a műsorvezető mint a beszélgetés irányítója, igyekszik „visszahozni” a témát. Arra is van példa, hogy az egyik vendég kanyarodik vissza a beszélgetés fő témájához („Térjünk vissza arra, miért kell a választás.”) Ha megakad vagy hosszabb szünetet tart a beszélő, a műsorvezető kisegíti. A fenti példában azonban ilyen okai nem voltak a megszakításnak. A szó átvételének az is oka lehet, hogy mint a (12)-ben, a riporter fel akarja tenni a következő kérdést. A műsor vendége is olykor belebeszél a műsorvezető megnyilatkozásába, hogy azonnal kifejezze egyetértését, mint például a (3)-ban. A betelefonálót megszakítja a műsorvezető akkor is, ha túl hosszan beszél:

(16)

A: Bocsánatot kérek, kénytelen leszek megszakítani, mert hallgatók vannak közben a vonalban. Köszönöm.

(A beszédpartner tovább folytatta egy hosszabb megnyilatkozás erejéig, azután köszöntek el egymástól. A dialógus zárt, mert a betelefonálóé volt az utolsó szó.)

A műsorvezető mindig udvariasan beszél a beszélgetőtárral, volt azonban olyan eset, amikor a betelefonáló rossz néven vette, hogy megszakítják. Azzal fejezte be, hogy nem is fog többet hozzászólni (egyébként szinte állandó résztvevője a műsornak). Van, amikor a műsorvezető fejezi be a beszédpartnere mondatát, mert a beszélő elakad.

(17)

B: [...] Hogy mé vállalják a zemberek a

A: munka helyett a börtönt.

Van, amikor a beszédpartner valóban segítségre szorul, mert nehezen találja meg a megfelelő szavakat, amikor pedig segítséget kap, megismétli az elhangzottakat:

(18)

A: Újvidékről. Nos, és éppen újvidékiek az adatok.

B: Újvidékiek az adatok, igen. És azt akarom mondani csak evvel kapcsolatba, hogy nem is köllene ezt a a a rabságot

A: börtönbüntetést fölkínálni.

B: börtönbüntetést, hanem el köllene őket vinni, ahol csinálják a a az útra való ú ú

A: útépitésre

B: útépitést, nem útépi azt a plocsicákat.

A: Igen.

B: A gyár gyárba, ahol csinálják a plocsicákat.

Az Újvidéki Rádió Beszédtéma című adásában a műsorvezető a hallgatókkal telefonbeszélgetést folytat. Ezek között a dialógusok között vannak három-, négy- vagy többfokúak, és vagy zártak, vagy nyitottak.

A műsor kezdetekor a műsorvezető szerkesztő üdvözli a hallgatókat.

A: Köszöntöm a Beszédtéma hallgatóit.

Ezt követően köszönti a betelefonálókat: Ők is köszönnek, és köszöntik a műsorvezetőt és a hallgatókat:

(19)

A: Köszöntöm. Hallgatjuk. A közmunka a témánk.

B: Üdvözlöm önt és a kedves rádióhallgatókat. Hát nem volt számításom, hogy ebbe beleszóljak, de ez az utolsó hallgató mégiscsak segített, belesegített ebbe. [...]

(20)

A: Halló, jó napot kívánok.

C: Üdvözlöm a bemondót, a hallgatókat, és Újvidékről jelentkezem, Rozália. [...]

Közvetlen kapcsolat nincs a betelefonálók között, de szövegeik sokszor közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz. Ennek explicit kifejezőeszközei vannak. A következő megszólaló elmondja, hogy vagy egyetért az előtte megszólalóval, vagy más véleménye van a témáról.

(21)

A: Így mindegy, hogy hol van ünnep, és mennyi.

B: Igen, igen, hogy ez a néni is, amit az elébb mondott, én csak ezé dühödtem föl legjobban, hogy nincs igaza annak a néninek. [...] Annak a néninek totál nincs igaza.

Megesik, hogy a betelefonáló eltér a témától. A következő példában a műsorvezető olyan kérdést tett fel, amellyel ahhoz a gondolathoz tért vissza, amelyet beszélgetőtársa részben már kifejtett:

(22)

A: Most eltértünk a témától, de úgy látja, hogy az egyházfők megbékélése, tárgyalása tulajdonképpen csak látszat?

B: Is-is.

Ha egynél több beszélgetőpartnere van a műsorvezetőnek, a kérdés minden résztvevőhöz szól.

(23)

A: [...] Inkább arról kérdeznék benneteket, miért kell az újabb voksolás. Tényleg a nagy munkához idő kell, ez lenne az igazi ok, ahogy a kormányfő nyilatkozta, vagy inkább az érzékeny lelkülete és hiúsága (...) és erődemonstrálás miatt lesz újabb voksolás?

Ez után a bevezető és kérdésfeltevés után az egyik vendég önkiválasztással vette magához a szót.

A következő kérdések ismét mindegyik résztvevőhöz szólnak:

(24)

A: És az ellenzék? Ti hogy látjátok? Milyenek az esélyek?

Beszélőváltás akkor történik, amikor a műsorvezető szerkesztő kérdést tesz fel. Vagy ő jelöli ki azt a személyt, akitől a választ várja – ilyenkor külső kiválasztásról van szó –, vagy pedig valamelyik résztvevő önkiválasztással ragadja magához a szót, ha mondanivalója van (Albertné Herbszt 1992, 11). Az első megszólalót vagy megszólítja a műsorvezető, vagy nonverbális jelzéssel jelzi, kit szeretne elsőként hallani.

A következő példák azt szemléltetik, hogy a műsorvezető jelöli ki a következő megszólalót:

(25)

A: Zoltán!

(26)

A: Elsőként azt kérdezem beszélgetőtársaimtól, hogy valóban a nőket és hát az újságírókat sértő nyilatkozata miatt kellett távozni a miniszternek vagy valami más miatt. Zsuzsa?

(27)

B: Látom, hogy néztek rám, Hát nem lehet tudni, hogy igazán mi van a háttérben. [...]

(28)

A: Dezső.

B: Az eredeti kérdés az volt, [...]

(29)

A: András, tényleg e miatt a kijelentés miatt?

Vagyis ha több résztvevője van a műsornak, a következő beszélő kiválasztásában nagy szerepe van a szemkontaktusnak. A műsorvezető arra a vendégre néz, akinek a véleményét hallani szeretné.

Ha két műsorvezetője van a műsornak, mindketten megszólalnak, azaz ketten teszik fel a kérdéseket a beszélgetőpartnernek vagy beszélgetőpartnereknek. Hogy a két műsorvezető közül mikor melyik szólal meg, a műsor kezdetén tervezik meg:

(30)

A: Köszöntjük hallgatóinkat. A mikrofonnál Nánási Anikó

B: és Miklós Csongor. [...] A párkapcsolatokat tanulmányozó szakemberek szerint a sikeres együttélésnek megvannak a maga feltételei.

A: Nem mellékes a társak életkora sem.

B: A mai adásban azzal foglalkozunk, mennyire befolyásolja a nagy korkülönbség a párkapcsolatot.

Ha két beszélgetőtársuk van, a műsorvezetők döntenek el, melyikük szólal meg először. Például:

(31)

A: Elsőként a bánáti származású férjet hallják, aki az utóbbi években hivatásos vőfélyként tevékenykedik.

B: 13–14 éves koromban, Bánátból származom, Szajánból, ott a faluban minálunk akkor még [...].

A: Említette, hogy gyermekkorában gyakorlatilag segíteni hívták. Ehhez azért kell adottság, kell azért valami tehetség, én gondolom, nem véletlenül hívták meg éppen magát.

A társalgás lezárásának előkészítése több módon történhet. Van, amikor a beszélgetést vezető jelzi, hogy a beszélgetés a végéhez közeledik:

(32)

A: Még csak annyit mondjon meg, hogy hogy van fõlszerelve ez a mentõhajó.

A betelefonáló is jelezheti a beszélgetés végét:

(33)

B: Csak ennyit akartam mondani.

(34)

B: Még csak egyet akarok mondani, hogy ne tartsam a vonalat sokáig. Mások is lehet, be akarnak a mûsorba kapcsolódni. [...]

(35)

B: Na most, még ha megengedi, pár szót, és nem is mondanák többet.

Az elköszönésnek több formája van, és többfordulós is lehet. Ha a rádiós fordulója zárja le a dialógust, a dialógus nyitott.

(36)

A: Köszönjük, hogy mindezt elmondta. Viszonthallásra.

B: Viszonthallásra. / Köszönöm, viszlát.

(37)

A: Köszönöm, hogy eljött hozzánk.

B: Köszönöm a meghívást.

(38)

A: [...] Nagyon szépen köszönöm dr. Szõke Annának, hogy a Reggel vendége volt, és beszámolt nekünk minderrõl. És akkor a következõ alkalomig minden jót kívánunk, és további jó munkát kívánunk. A viszonthallásra.

B: A viszonthallásra. Köszönöm szépen.

A: Nagyon szívesen. Köszönöm szépen.

Gyakran része az elköszönésnek az a fordulat, hogy „én köszönöm a lehetõséget”.

Ha a stúdióban készült a beszélgetés, a befejezés ilyen is lehet:

(39)

A: Köszönjük, hogy befáradtál, és mindezt elmesélted nekünk.

Előfordul az is, hogy a műsorvezető szerkesztőnek két beszélgetőtársa van, az egyikük stúdióvendég, a másikkal telefonbeszélgetés folyik. A műsorvezető beszélgetőtársai egymáshoz is szólnak, társalgásuk tehát kapcsolódik egymáshoz.

A társalgás kontextusa

A fentiekből látható, hogy a műsorok beszédhelyzete, szituációs kontextusa eltér egymástól. A beszédhelyzet a beszélő és a hallgató kapcsolatát modelláló viszonyrendszerként értelmezhető, amely magában foglalja a személyközi viszonyokat és a térbeli meg időbeli viszonyokat.

A beszédhelyzet elsősorban a tér- és időkontinuumban kijelölt tartomány, amellyel kölcsönhatásban kapja meg a helyét minden viszony, cselekvés és szöveg. [...] A beszédhelyzet további lényegét a résztvevők szociológiai és kulturális helyzete és az e helyzetekből eredő viszonyok rendszerét adja, amelyben viszont a résztvevők egymásról való előzetes tudása és attribúciója játszik szerepet (Tolcsvai Nagy 2001, 69).

A beszédhelyzet fizikai világát a tér- és időviszonyok jelölik ki, amelyben a személyközi viszonyok és a résztvevők szövegei értelmezhetők.

A műsorokban elhangzott beszélgetések térvizonyairól megállapítható, hogy a szintér különböző. A szintér a stúdió, ha vendéggel vagy vendégekkel folyik a párbeszéd, a stúdió és lakás szintere kombinálódik, ha a műsorvezető telefonbeszélgetést folytat partnerével. Arra is van példa, hogy a betelefonáló autóból telefonál, vezetés közben. Az előre felvételezett szövegek elhangzásának szintere a megszólaltatott alanyok lakása, de más helyszín is alakíthatja a térszerkezetet (például kiállítás vagy a megkérdezett munkahelye). A térvizonyokra nem vagy csak ritkán történik utalás a szövegekben, de a felvételekből a rádió hallgatója következtethet a helyszíntre. A szövegekben azonban vannak utalások meghatározott térben történő eseményekre és történésekre. Ilyenkor a téma és a tér kapcsolatára utal a beszélő. A rámutatásos térkijelölés is megjelenhet a szövegekben. Például: „Én még gyerekkoromba utaztam ezen a vonaton, ugyan lassan mönt, három és fél óra alatt ért *Becsckerekre*, de azé nagyon szerettünk rajta utazni.” „A *zentai* gimnáziumba fogok beiratkozni [...]” „Újvidékről hívom.” „[...] *Bánátból* származom, *Szajánból*, ott a *faluban* minálunk akkor még ilyen unokatestvérek, szomszédok [...]” „Nem

csoda, hogy börtönt válasszák.” „[...] jártunk táborokba, és Magyarországon egy népművészeti táborba tanultam meg a szakmát, és ott kaptam a receptet.”

A beszédhelyzetek időviszonyai is változatosan alakulnak. A beszédidő a beszélő szerinti jelen idő, az eseményidő az elmondott szövegben érvényesülő idő, a referenciaidő a hivatkozott idő síkja (Kiefer é. n. 248–252). A grammatikai kifejezőeszközök különbözőek, és valamennyi hozzájárul a megnyilatkozások viszonyrendszerének megteremtéséhez. A szövegekben többféle idősik jelenik meg. A megnyilatkozásokban a jelen, a múlt és a jövő idő egyaránt található. „Előszertetettel követik például a sárgabillegetők meg a seregélyek ugye nagy csapatai követik a legelő jószágot, mert ott azok a legelés közben fölzavarják a bogarakat, és azokat a könnyebben el tudják kapni, tehát hasznuk van a legeltetésből, már ilyen szinten is.” „2008-ba vonultam nyugdíjba, de azóta is tevékenykedek. Legutolsó munkahelyem magánvállalkozás volt.” „Tehát ez a hét végére (...) tehát magasabb, tehát sokkal magasabb lesz a légnyomás, szárazabb időre van kilátás, és akkor erősödik az éjszakai lehűlés, megjelennek ismét, visszatérnek valójában a fagypont körüli értékek [...]” A jelen idő azonban nem mindig jelen időt fejez ki, „a perfektív ige jelen idejű alakja jövő időre utal” (Kiefer é. n. 253).

A beszélgetésben résztvevők közötti viszony teremti meg a társalgás szociális világát. „A **résztvevői szerepek** és a résztvevők **szociológia és kulturális helyzetéből** eredő viszonyainak rendszere hozza létre a társalgás szociális világát. A **résztvevői szerepek** a megnyilatkozás és a befogadó szerepét jelentik, amelyek a spontán társalgásokban is megjelennek” (Boronkai 2009, 60). Az egymásról való előzetes tudással kapcsolatban elmondható, hogy a rádióban elhangzott beszélgetésekre is érvényes az általános megállapítás, hogy „résztvevők vagy ismerik egymást, és akkor elsősorban a már megszerzett ismeretek alapján elvárások lépnek működésbe, vagy a beszélgetésben szereznek egymásról információkat, amelyek alapján értékelik egymást” (Tolcsvai Nagy 2001, 69).

A beszélőre az egyes szám első személyű névmás, a beszédpartnerre a második személyű névmás utal. A névmás például ilyen szerkezetekben fordul elő: „én azt hiszem”, vagy „én úgy gondolom”. Az elköszönésben a műsorvezető többes számot használ, mert az intézmény nevében szólal meg (köszönjük), a másik igealak többes száma (halljuk) pedig rá és beszélgetőtársára vonatkozik:

(40)

A: Nagyon szépen köszönjük, hogy a Reggel vendége volt, és elmondta nekünk a prognózist. Halljuk egymást egy következő ébresztőműsorban. További jó munkát, a viszontlátásra.

B: Köszönöm szépen, minden jót.

A beszélgetésben résztvevők társadalmi viszonyait a szociális deixisek teszik jelöltté. A szociális deixis eszközei a megszólítás, a tegezés, a magázás és az önözés. A megszólítás történhet teljes névvel és keresztnévvel. Hogy tegeznek vagy magázzák egymást a résztvevők, attól függ, hogy milyen a viszony közöttük. Erre történhet utalás is. Mivel a hallgató is befogadó, megtörténik, hogy a műsorvezető közli a hallgatókkal, hogy tegező viszonyban van vendégével, tehát a műsorban is tegeződni fognak. Az idézett szövegekben vannak példák a tegezésre és a magázásra is. A magázásnál az igealakok egyes szám harmadik személyűek. A deixis formák jelzik a címet és rangot is. A címet, rangot, funkciót a műsorvezető szerkesztő a vendég bemutatásakor közli.

(41)

A: Szabados Klára, a Vajdasági Természetvédelmi Intézet szakmunkatársa, a kiállítás felelőse, valamint Gergely József természetfotós ez alkalomból nyilatkozott Tajkman Sándor mikrofonja előtt.

(A kérdező precízebb volt. C: a kiállításon Gergely József biológus, természetfotós és újságíró több fotóját is láthatják az érdeklődők.)

(42)

A: Köszöntöm a stúdióban Petkovics Mártát, a Magyar Nemzeti Tanács Végrehajtó Bizottságának a tagját. Isten hozta a stúdióban.

B: Jó napot kívánok, üdvözlöm a hallgatókat.

A társadalmi szerepviszonyok a beszéd kódjával is összefüggnek. A dialógus résztvevőinek társadalmi szerepei meghatározzák, hogy a nyelv változatai közül melyiket használják (László 1980, 206). A műsorvezető és beszédpartnerei egy részének nyelve a köznyelv, beszédpartnerei között azonban vannak olyanok, akik nyelvjárásban vagy regionális köznyelven beszélnek. Annak ellenére, hogy a médiában való megszólalás szituációjából következne a kódváltás, a résztvevők egy része azt a nyelvváltozatot használja, amelyet a hétköznapi életben. A megszólaltatott általános iskolások köznyelven beszélnek, tehát kódot váltanak, mert a beszédhelyzet formális. Informális beszédhelyzetekben (ha a szülőkkel, a nagyszülőkkel vagy a barátokkal beszélgetnek) – mint ahogyan a kutatások adatai mutatják –, ha nem is nagy arányban, a nyelvjárást választják (Kovács Rácz 2015, 118). Nyelvhasználatukban nem fordultak elő azok a jelenségek, melyek a spontán beszélt nyelvre jellemzők (vö. Vukov Raffai 2011, 98–106).

A résztvevők szociológiai és kulturális státuszában fontos az attribúció. Az attribúció „a beszélgetés során szerzett információk alapján történő értékelést jelenti, amelyben az általánosított és tipizált elvárások lépnek működésbe”

(Boronkai 2009, 61). Vannak olyan dialógusok, melyekben megfigyelhető az értékelő attitűd is. Ez magában foglalja azt is, hogy a műsorvezető másmilyen véleményen van, mint beszélgetőpartnere, hogy további mozzanatokra is kíváncsi, és a vélemény alakítása, módosítása is a célja.

A médiában elhangzott beszélgetéseknek is megvan a maguk mentális világa: a beszélgetés résztvevőinek szándékai és motivációi vannak. A műsor vezetőjét olyan szándékok vezérlik, hogy a műsor hallgatói és nézői ismeretek birtokába jussanak a felvezetett témát illetően. A szándékok megjelennek nyelvi formákban is. A szövegekben explicit formában megjelenik, hogy a műsorvezető mit vár el beszélgetőtársától.

Az elhangzott közlések cselekvésként értelmezhetők, tehát a beszélgetések struktúrájának fontos eleme a cselekvés is. A műsorvezető cselekvése tudatosan tervezett, és ugyanez mondható el beszélgetőpartnere megnyilatkozásaival kapcsolatban is, mert tudja, mi a téma, és megtervezheti, mit fog mondani. A stúdióvendég, eltérően a spontán mindennapi társalgások szituációjától, a beszéd során nem végez másmilyen cselekvéseket. A betelefonálók egyéb cselekvéseiről a rádió hallgatóinak természetesen nincs tudomása, kivétel az, ha a betelefonáló közli, hogy miközben véleményét ismerteti, mit csinál (például autót vezet).

A tematikus kontextussal kapcsolatos a téma. A témát a műsorvezető szerkesztő határozza meg, mely egy-egy adásban nem módosul, hanem résztémák egymás után következésével alakul. A résztémák származhatnak bármelyik résztvevőtől, a beszédpartner ezekkel kapcsolatban is kifejtí véleményét. Ritkán történik meg, hogy egyik-másik beszélő megszakítja a topikfolytonosságot, hogy eltér a témától. Ilyenkor a műsorvezető szerkesztő kísérletet tesz, hogy „visszahozza” a témát. Arra is van példa a műsorokban, hogy – mint a mindennapok spontán párbeszédeiben –, a vendég vagy a betelefonáló visszatér az adott téma őt érdeklő részletéhez.

A beszélgetés spontán jellegéből következik, hogy vannak benne hibák, szabálytalanságok. Ezek sokfélék, a „forrás általában az emberi tényezőkben keresendő”, és „jelölheti a megnyilatkozó bizonytalanságából fakadó ismétlés, a hezitálás és a túl hosszú szünet, mutathatja a mondat vagy szó téves kezdéséből eredő újrakezdés [...], vagy a szöveg megszakítása, amely az egyes megnyilatkozások átfedéséhez is vezethet” (Boronkai 2009, 103). Ilyen szabálytalanságok a rádióban elhangzott dialógusokban is vannak.

A szöveg értelméhez a stílus is hozzájárul. A dialógusok szövegeinek stílusa különbségeket mutat. „A beszélő sémaként számon tartott nyelvi, tágabban kommunikációs kategóriákat alkalmaz úgy, hogy azokat az adott helyzethez, a beszélői (hatás)szándékhoz és a feltételezett hallgatói elváráshoz igazítja”

(Tolcsvai Nagy 2015, 176). A dialógusok résztvevőinek szándéka a megértés, és célja, hogy közléseik sikeresek legyenek. Több tényezőtől függ, hogy a beszédhelyzet sémái miként valósulnak meg. „A közösségi konvenció és a beszélői tudás begyakorlottsága azonban meghatározó” (Tolcsvai Nagy 2015, 177).

Irodalom

- Albertné Herbszt Mária. 1992. A társalgás néhány jellemzője és szabálya. In *Szemiotikai szövegtan. 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok*, szerk. Petőfi S. János, Békési Imre és Vass László. 9–18. Szeged: JGYTK Kiadó.
- Boronkai Dóra. 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum Kft.
- Kiefer Ferenc. [2000] *Jelentéelmélet*. Budapest: Corvina.
- Kovács Rácz Eleonóra. 2015. A vajdasági magyar tannyelvű ötödik és nyolcadik osztályos tanulók pozitív nyelvjárási attitűdje. *Hungarológiai Közlemények* 46/16 (3): 114–121.
- Láncz Irén. 2006. Egy intézményes párbeszédműfaj sajátosságai. In *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*, szerk. Galgóczi László–Vass László. 244–249. Szeged: JGYF Kiadó.
- László János. 1980. A személyre utaló kontextuális információ. In *Dialógus és interakció*, szerk. Radics Katalin és László János. 200–219. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2015. A nyelvi megformáltság szerepe a kultúra autopoietikus és önreflexív folyamataiban. *Magyar Nyelvőr* 139 (2): 174–183.
- Vukov Raffai Éva. 2011. Egyéniség és nyelv(használat). *Hungarológiai Közlemények* 42/12 (1): 97–106.

CHARACTERISTIC FEATURES OF DIALOGUES FROM THE RADIO

The paper looks at the characteristics of dialogues from the aspect of conversation analysis and she also tackles certain pragmatic and linguistic features based on conversations from the Hungarian programs of Radio Novi Sad. By presenting parts of dialogues she shows how elements of the conversation script, among other things engaging in conversation, speaker change and ending the conversation, are materialized. Basing it on the analysis, one can say that not only questions (Yes/No questions, WH questions and from the pragmatic point of view open-ended questions) but also

comments and statements of facts can organize dialogues. Unlike everyday dialogues, dialogues in formal situation rarely contain a change of topic. The author shows how the participants return to the original topic. There are linguistic errors in the spontaneous spoken dialogues from the radio. The examples show how they become corrected. The context of the conversation includes the situational context, context of the action and thematic context. Their components among other things include reference to space and time and marking relationships between speakers in the conversation. The study shows the presence and linguistic means of expression of these components.

Keywords: dialogue, script, question, speaker change, context.

KARAKTERISTIKA DIJALOGA EMITOVANIH NA RADIJU

Rad se bavi diskursnom analizom dijalogu koje su emitovane u emisijama Radio Novog Sada na mađarskom jeziku, uz to uzima u obzir i pragmatske i jezičke aspekte. Citiranjem delova dijaloga, u radu se prikazuje kako se javljaju elementi scenarija dijaloga, između ostalog, početak dijaloga, promena govornika i završetak dijaloga. Na osnovu analize može se konstatovati da se organizovanje diskursa ne postiže samo pitanjima već i primedbama i iskazivanjem činjenica. Za razliku od svakodnevnih razgovora, u situacijama formalnih dijaloga retko se menja tema. U radu je analizirano kako se realizuje vraćanje prvobitnoj temi. U spontanim dijalogima koji su emitovani u emisijama radija postoje jezičke greške, i u radu se prikazuju ispravke istih. Kontekst dijaloga obuhvata situacioni kontekst, kontekst delanja i tematski kontekst. Elementi konteksta su, između ostalog, prostor, vreme i odnos učesnika. Rad prikazuje kako se pojavljuju ti elementi i pomoću kakvih jezičkih sredstava su izraženi.

Ključne reči: dijalog, scenarij, pitanje, promena govornika, kontekst.